

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazma hüququnda

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ MİLLİ TƏHLÜKƏSİZLİYİNİN ETNOSİYASİ ASPEKTLƏRİ

İxsisas: 5904.01 – «Siyasi institutlar və sistemlər»

Elm sahəsi: Siyasi elmlər

İddiaçı: **Kənan Hüseyn oğlu Allahverdiyev**

Elmlər doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün
təqdim olunmuş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2021

Dissertasiya işi Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyasının “Politologiya və siyasi idarəetmə” kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Rəsmi opponentlər:

Siyasi elmlər doktoru, professor

Aqiyə Həbib qızı Naxçıvanlı

Tarix elmləri doktoru, professor

Musa Cəfər oğlu Qasımlı

Siyasi elmlər doktoru, professor əv.

Adil Mirabdulla oğlu Mirabdullayev

Siyasi elmlər doktoru, dosent

Xalid Qüdrət oğlu Niyazov

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyasının nəzdində fəaliyyət göstərən BED 2.30/1 Dissertasiya Şurası

Dissertasiya şurasının sədri: Akademik

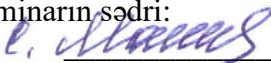
Urxan Kazım oğlu Ələkbərov

Dissertasiya şurasının elmi katibi: Siyasi elmlər doktoru, dosent

Sevdə Ağamirzə qızı Əliyeva

Elmi seminarın sədri:

Siyasi elmlər doktoru, dosent

Sevil İmamverdi qızı Məmmədova

İŞİN ÜMUMİ XARAKTERİSTİKASI

Tədqiqat mövzusunun aktuallığı və elmi işlənmə dərəcəsi. Dissertasiya tədqiqatının mövzusunun aktuallığı aşağıdakı əsas səviyyələrdə açılmış ola bilər.

Birincisi, nəzəri səviyyədə, milli təhlükəsizliyinin etnosiyasi aspektləri tədqiq olunmasının məqsədəuyğunluğunu onda görürük ki, araşdırılan mövzu milli təhlükəsizlik nəzəriyyəsi, etnopolitologiya, etnokonfliktologiya, siyasi idarəetmə nəzəriyyəsi və digər ictimai-siyasi elmlərin kəsişməsində olduğu üçün, öz fənlərarası xarakterinə görə böyük yaradıcı potensiala malikdir.

İkincisi, tətbiqi səviyyədə bu problemin tədqiqi dövlətin daxili və beynəlxalq inkişafının təminatının strategiya və taktikası sahəsində praktik hazırlamalar dairəsini genişləndirmək və dərinləşdirmək, ölkənin davamlı inkişafına olan təhdidlərin və çağırışların zərərsizləşdirilməsi və qabaqlanması ilə bağlı konkret dövlət və ictimai məsələlərin həllinə əhəmiyyətli dərəcədə imkan verir.

Bu baxımdan ölkədə millətlərarası münasibətlərin uğurla tənzimlənməsi sahəsində Azərbaycan Respublikasının təcrübəsi, eləcə də bu sahədə ardıcıl həyata keçirilən dövlət siyasəti dünya ictimaiyyətinin marağına səbəb olur.

Üçüncüsü, ideoloji səviyyədə bu mövzusunun öyrənilməsi ölkənin davamlı inkişafının ehtiyaclarına həqiqətən cavab verən real milli maraqların formalaşması üçün zəruridir, bir halda ki, məhz "etnos - millət - xalq" və "milli təhlükəsizlik" maraqları ilə çox vaxtı ən müxtəlif, həmçinin yanlış-xəyali siyasi və ideoloji konstruksiyalar ideya baxımından əsaslandırılır.

Müasir şəraitdə bir sıra Qərbi ölkələrindən fərqli olaraq Azərbaycan özünün Milli Təhlükəsizlik Konsepsiyasına uyğun olaraq cəmiyyətdə etnik, dini və mədəni müxtəlifliyi tənzimləmək üçün ən uğurlu model olan multikulturalizm siyasətini ardıcıl surətdə həyata keçirir.

Dördüncüsü, aksioloji səviyyədə problemin tədqiqi normativ-dəyər cədvəlin yaradılmasına ehtiyacdan irəli gəlir, hansı ki, bir tərəfdən, sabit və çiçəklənən cəmiyyət üçün elmi cəhətdən əsaslandırılmış məqsədlərin hazırlanmasına əsas, digər tərəfdən, –

ölkənin milli təhlükəsizliyinin həyati əhəmiyyətli maraqlarına ciddi zərər gətirə bilən dağıdıcı etnik dəyərlərin və eyniliklərin eyniləşdirməsində alət kimi istifadə oluna bilər.

Bütün bunlar **etnosiyasi təhlükəsizlik** – yeni tədqiqat paradigmasının, yeni konseptual yanaşmanın və faktiki olaraq, yeni elmi istiqamətin, işlənilməsinə aktual edir.

Bu poliparadigmal yanaşma prizmasından milli təhlükəsizlik və etnosiyasət sferalarında Azərbaycan cəmiyyətinin müasirləşdirilməsinə uyğun, onun həyati əhəmiyyətli maraqlarının müdafiəsinə yönələn, dövlət siyasətinin yeni məzmunla doldurulması problemi, Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizliyinin etnosiyasi aspektlərinin tədqiqatının praktik və nəzəri aktuallığını əhəmiyyətli şəkildə artırır.

Problemin elmi işlənməsi işlənməsi haqqında danışaraq, qeyd etmək lazımdır: bir tərəfdən, baxmayaraq ki, etnosiyasi proseslər və etnosiyasi münaqişələr problemlərinə kifayət qədər geniş ədəbiyyat həsr edilmişdir, digər tərəfdən isə, milli təhlükəsizliyin təminatının müasir təcrübəsinin öyrənilməsi sahəsində əhəmiyyətli potensial var, bu problemlərin kompleks şəkildə tədqiqatı və inteqrativ konseptual yanaşmanın işlənilməsi ilə bağlı, həm Azərbaycan, həm də xarici elmdə, ümumiləşdirən əsərlər çox azdır.

Mövzu yönümünə görə toplanmış tədqiqat materialı şərti üç böyük qrupa bölmək olar.

Birinci qrupu etnosiyasi problematikasi üzrə müxtəlif yanaşmaları və nəzəri ümumiləşdirmələri əks etdirən işlər təşkil edir. Bu blokda təhlil edilən işləri, öz növbəsində, iki əsas istiqamət üzrə qruplaşdırmaq olar.

Birinci tədqiqat istiqamətinə etnosiyasi proseslərinin yaranmasının təbiətinə, əsas meyillərinə və qanu-nauyğunluqlarına həsr edilmiş ədəbiyyatı aid etmək olar. Rusiya və qərb müəlliflərinin əksəriyyəti belə hesab edirlər ki, etnopolitoloji tədqiqatın predmeti etnoslararası qarşılıqlı əlaqələrin bütün aspektləri olmalıdır, və eyni zamanda belə qənaətə gəlirlər ki, tədqiqatların predmet sahəsini, tədricən bura problemlərin daha geniş spektrini, xüsusən, dünya siyasi inkişafını yeni tendensiyalarını daxil edərək, genişləndirmək lazımdır.

Bu problemlərin işlənməsində öz töhfəsini Azərbaycan alimləri də verirlər: akademik İ.Ağayev, E.Aslanov, C.Araslı, N.Cəfərov, S.Xəlilov, və başqaları.¹ Göstərilən və digər alimlərin işlərində olan əsas yanaşmalar etnikliyin öyrənilməsini Azərbaycan cəmiyyətinin şəraitinə uyğunlaşdırır: polietnik demokratiyaya keçid problemləri, respublikada etnik siyasət modelinin optimallaşdırılması, ümummillî birliyin və polietnik demokratiyanın reallaşdırılmasında milli siyasətin ən əhəmiyyətli resurs kimi rolu və s. Bununla yanaşı qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan müəlliflərinin problemlərin müzakirə metodoloji prizması çoxplanlıdır: V.Abdullayevdə milli ideya, H.Orucovda formalaşdırılan milli siyasət, Ə.Tağıyevdə milli ideologiyavə s.²

Əgər rus tədqiqatçısı R.Abdullatipov üçün bu problemlər ölkənin etno-millî siyasətinin formalaşması "klassik" kontekstində aktualdırsa, onda D.Draqunskinin şərhində etnosiyasi proseslər bütün Şimalı Avrasiyanın yenidən qurmasının tikinti materialıdır³. Elmi nöqteyi-nəzərdən maraqlı nəticələr digər rus müəlliflərinin L.M.

---

¹ Ağayev İ. M. Müasir şəraitdə Azərbaycanda milli-etnik proseslər. B., 2006; Aslanov Э. Глобализация и стратегия национального развития: Автореф. Дис. ... канд. полит. наук. Баку, 2007; Араслы Дж. Армяно-азербайджанский конфликт: военный аспект / Центр стратегических и международных исследований. Б., Эргюн, 1995; Cəfərov N. Azərbaycanlılar: etnokulturoloji birliyin siyasi-ideoloji üfqləri.B., XX1–Yeni Nəşrlər Evi, 2001; Xəlilov S.S. Sivilizasiyalararsı dialoq. B., “Adiloölu”, 2009; Nəcəfov E. Azərbaycan Respublikasının multikulturalizm siyasətinin onun xarici siyasətinə təsiri. //Strateji təhlil, 2016, Say 1-2 (15-16), s. 35-43// https://www.elibrary.az/docs/jurnal/jrn2016_471.pdf

² Abdullayev V.İ. Millət ideyası: siyasi aspect. B., “Təbib”, 1998; Оруджев Г. Гейдар Алиев и национальная политика Азербайджана. Б., «Шарп-Гарб», 2001; Таğıев А. Milli ideya ve milli ideologiya: problemlər və onların şərhі. B., 2000; Таğıев А., Şükürov М. Etnopolitologiya. B., «Elm, 2000; Таğıев А., Şükürov М. İki əsrin qovşağında Azərbaycan: Milli və millətlərarası problemlərin həlli yolunda. B., Adiloğlu, 2004.

³ Абдуллатипов Р.Г. Этнополитология. – СПб.: Питер, 2004; Драгунский Д.В. Этнополитические процессы на постсоветском пространстве и реконструкция Северной Евразии. //Полис, 1995, № 3 — С. 40—47.

Drobijeva, E.D. Ponarin, V.A.Tişkov, S.V. Çeşko və başqaların işlərində var.⁴

L.Snaydür üçün etnikarası qarşılıqlı təsirin keyfiyyəti birbaşa miqyası böyüdülmüş vektorla bağlıdır (daxili və ya xarici), və buna uyğun olaraq o artıq klassika olmuş etnosiyasətin növlərini ayırır – mikromillətçilik və makromillətçilik. L.Despres, hansını ki "alətçilərə" aid etmək olar, etnik proseslərin məzmununu və hətta etnik eyniləşdirmənin məzmununu konkret tarixi, hər şeydən əvvəl, iqtisadi amillərdən asılılı qoyur. Həmçinin Entoni Smitin "primordialistlərlə" (millətlərin əvvəlcədən mövcudluğu) və "modernistləri" barişdırmaq cəhdi (onların arasında məşhur B.Andersondur, ona görə, millətlər – yalnız "təsəvvür edilən konstruksiyalar") maraqlı hesab oluna bilər. Smit prinsip etibarı ilə etnik əsası inkar etməyərək, bununla belə, millətlərin formalaşması prosesində həlledici rolunu milli şüura verir.

İngilis alimi E.Qellner tərəfindən təklif edilmiş "millətlər və millətçilik" nəzəriyyəsi sənayeləşdirmə pro-sesi ilə, etnik fəallıqla əlaqələndirir və bu proseslərin "milli oyanışa", nə vaxtı ki, həm böyük şəhərlərin marginal əhalisi, həm də kənd əhalisi milli mədəniyyətin təkrar istehsalı üçün ehtiyatların kifayət olmadığından, siyasi institutları etnosun inkişafını təmin etməyənlər kimi qəbul edirlər. Bizə daha universal amerika müəllifi C.Rotşildin yanaşması görünür, onun fikrincə etnosiyasətin özəyini etnik realığın siyasi məzmununu təşkil edir.⁵

---

⁴ Дробижева Л.М. Этничность в современном обществе. – Этнополитика и социальные практики в Российской Федерации. 2001, № 2, с. 167-180; Понарин Э.Д., Мухаметшина Н.С. Национальные проблемы на постсоветской территории. – СПб., 2001; Тишков В.А. Этнология и политика. – М., 2001; Чешко С.В. Распад Советского Союза: этнополитический анализ. – М., 1996

⁵ Snyder L. Lois Global Mini-Nationalisms: Autonomy or Independence (Contributions in Political Science). Westport, Connecticut. London, England. Greenwood Press; First Edition, 1982; Snyder L. Lois. Macro-Nationalisms. A History of the Pan-Movements. Westport, Connecticut. London, England. Greenwood Press. 1984; Деспрес Л. К разработке теории этнического феномена / Этнос и политика: Хрестоматия. М., 2000, с.27-28; Смит Э. Национализм и модернизм: Краткий обзор современных теорий наций и национализма Пер.с англ. М., "Праксис", 2004; Smith, Anthony D. The Ethnic Origins of Nations. Oxford, New

Bu qrupun *ikinci tədqiqat istiqamətinə* etnosiyasi, o cümlədən Qafqazda olan, münəqişələrin genezisinə, gedişinə və tənzimləmə məsələlərinə həsr edilmiş elmi əsərlərə aid etmək lazımdır. Bu problemlər üzrə geniş ədəbiyyatdan bir sıra alimlərin - D.Qorovits, Q.Qotlib, S.Kornell, F.Starr, K.Kaufman, M.Kahler və B.Uolter, V.Avksentyev, A.Aklayev, A.Zdravomislov, S.D.Kavtaradze, E.A.Pain, S.Çervonnaya, A.Yazkova, A.Aslanlı, E.Əhmədov, və başqalarının əsərləri əhəmiyyətli maraq doğurur.⁶

York. Wiley-Blackwell, 2009; Ротшильд Дж. Этнополитика. В кн.: Этнос и политика: Хрестоматия. М., УРАО, 2000, с. 161-164 və s.

⁶ Горовиц Д. Ирредентизм, сепаратизм и самоопределение // Национальная политика в Российской Федерации. М., 1993. с.145 – 164; Gotlib Gidon. *Nation Against State: A New Approach to Ethnic Conflicts and the Decline of Sovereignty*. New York, Council on Foreign Relations Press, 1993; Svante E. Cornell. Nagorno-Karabakh in Eurasian Geopolitics. / *The Nagorno-Karabakh Conflict*. Uppsala University, 1999, pp. 142-148; Svante T.Cornell. *Small Nations and Great Powers: A Study of Ethnopolitical Conflict in the Caucasus (Caucasus World)*. Curzon Press, Routledge, 2000; Svante E. Cornell, S. Frederick Starr. *The Caucasus: A Challenge for Europe*. Washington, D.C. Silk Road Paper. June, 2006; Kaufman C. Possible and Impossible Solutions to Ethnic Civil Wars. // *International Security*. Vol. 20, No. 4, Spring, 1996, pp. 136-175; Territoriality and Conflict in an Era of Globalization / Ed. by Miles Kahler and Barbara F. Walter. New York, Cambridge University Press, 2006; Аклаев А.Р. Этнополитическая конфликтология: анализ и менеджмент. М., "Дело" АНХ, 2005; Здравомыслов А.Г. Межнациональные конфликты в постсоветском пространстве. М., Аспект-Пресс, 1997; Кавтарадзе С.Д. Этнополитические конфликты на постсоветском пространстве. М., Издательство «Экзамен», 2005; Паин Э.А. Этнополитический маятник: цикличность этнополитических процессов в постсоветской России // *Общественные науки и современность*, 2003. № 5, с. 122–131; № 6, с. 117–127.; Червоная С. Ахиллесова пята национальной политики новых независимых государств Центрального Кавказа.//*Кавказ & Глобализация*.2009, № 1,Том 3, с. 33 – 40; Язькова А. Национально-этнические проблемы (российский и мировой опыт их регулирования). М., Эпикон, 2003; Siyasi münəqişələr: mahiyyət, quruluşu, həlli. Bakı, Elm, 2009; Aslanlı A. Qarabağ problemi: tarixi, mahiyyət, həll prosesi. B., 2009; Əhmədov E.İ. Böyük dövlətlərin Qarabağ münəqişəsinə dair siyasəti: Siyasi elm. Nam...dis. Avtoref. Bakı, 2001; Нуриева И. Международная правовая оценка армяно-азербайджанского конфликта //Журнал «Вопросы Истории», № 9, 2019, Москва, “Красная Звезда”, с. 79-86 və s.

Amerika politoloqları Donald Qorovits və Qidon Qotlib üçün tədqiqatın əsas problemi – separatizmdir. Etnokonfliktologiya elminin banisi hesab olunan D. Qorovitsin yanaşması münaqişənin "mərkəz – periferiya" şkalası üzərində yaradılmış modelə əsaslanır. Bu modelə görə mövcuddur:

- ölkənin geridə qalmış regionunda geridə qalmış etnik qrupun separatizmi;
- inkişaf etmiş regionda geridə qalmış etnik qrupun separatizmi;
- ölkənin geridə qalmış regionunda inkişaf etmiş etnik qrupun separatizmi;
- ölkənin inkişaf etmiş regionunda inkişaf etmiş etnik qrupun separatizmi.⁷

Q. Qotlib problemin başqa ölçüsünü təklif edir: azlıqların separatizmi – dövlətlər sisteminin dəyişiklikləri – İrlandiyadan Yuqoslaviyaya qədər suverenliyin azaldılması – inkişaf etmiş dövlətlərin xarici münaqişələrə müdaxiləsi. Q. Qotlib güman edir ki, nəticədə mövcud dövlətlərin parçalanması yolu separatizm probleminin həlli çıxılmaz bir vəziyyət yaradacaq, o da öz nöbəsində qeyri-sabitliyin artmasına səbəb olacaq.⁸

Ayrı-ayrı ölkələrdən olan bu alimlərin əldə rəhbər tutduqları paradixmaların və etnosiyasi münaqişələr nəzəriyyələrinin müxtəlifliyinə baxmayaraq, onların tədqiqatlarının baş istiqaməti hamı üçün ümumi qalır: etnosiyasi münaqişələrin təbiəti, səbəbləri və dinamikası, onların transformasiya mərhələləri, tənzimlənməsinin strategiya və metodları, lokal-ərazi təzəhür xüsusiyyətləri.

Elmi işlərin **ikinci qrupuna** postsovet məkanı dövlətlərinin müvəffəqiyyətli islah olunması və hətta onların mövcudluğu üçün vacib olan milli təhlükəsizliyin təminatına həsr edilən tədqiqatları aid etmək olar.

Bir sıra yerli müəlliflərin işləri milli təhlükəsizliyin müxtəlif aspektlərinə həsr edilmişdir – A.Abbasbəylinin, F.Əliyevanın, P.Darabadinin, E.Nuriyevin, A.Piriyevin, A.Rəcəblinin,

---

⁷ Qorovits D.Göstərilən əsər, s.147

⁸ Gotlib Gidon. Ibid, p.53

C.Eyvazovun, elmi-praktiki konfranslarının materialları və s.⁹ Bu əsərlərlə tanışlıq göstərir ki, hal-hazırda Azərbaycan ictimai-siyasi elmi dünya ədəbiyyatının ən perspektiv istiqamətlərinin aktiv qavramaq mərhələsindədir və bu tədqiqat innovasiyalarının respublikanın konkret problemlərinə tətbiq edir.

Bu səpkidə İlham Əliyevin "Azərbaycanın Xəzər nefti" monoqrafiyası özünə diqqəti cəlb edir. Göstərilən əsərdə müəllif qiymətli nəticələr və proqnozlar verir, həmçinin, "Azərbaycanın çiçəklənməsi Xəzərin neft resurslarının istifadəsi ilə sıx bağlı olacaq. Xəzər nefti rəqabət mübarizəsinin səhnəsi deyil, amma müxtəlif maraqların əməkdaşlıq səhnəsi olmalıdır. Gələcəkdə Xəzərin neft resursları xalqın mənafeyinə rəşional istifadə olunmalıdır. Bu Azərbaycan dövlətinin ən əhəmiyyətli vəzifələrindən biridir".¹⁰

Yüksək elmi informativlik (böyük miqdarda orijinal qərb mənbələrin Azərbaycan siyasi elminin döv-riyyəsinə daxilətmə, fundamental nəticələrin və ümumiləşdirmənin mövcudluğu) C.Eyvazovun monoqrafiyasını xarakterizə edir ki, Qafqaz regionunun təhlükəsizliyinin dinamikasının qiymətləndirilməsi əsasında Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizliyinin strategiyası modelini təklif edir. Müəllif təhlükəsizlik sisteminin formalaşmasına təsir edən amilləri təhlil edərək bizim tədqiqatımız üçün maraqlı olan

---

⁹ Аббасбеҗли А.Н. Кавказ в сфере геостратегических реалий // Обозреватель, 2003, № 11, с. 28-37; Əliyeva F. N. Qloballaşma və Azərbaycanın milli təhlükəsizlik. B., Səda, 2008; Дарабади П.Г. Геоистория Каспийского региона и геополитика современности. Б., Элм, 2002; Nuriyev E. The Ongoing Geopolitical Game in the Caucasus and the Caspian Basin: Towards War or Peace? // <http://cns.miis.edu/cres/nuriyev.htm>; Piriyeв А. М. Siyasi strategiya və milli təhlükəsizlik. B., Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 2005; Раджабли А. Эволюция институтов и международной политики в сфере безопасности: Автореф. Дисс. ... докт. ист. наук. Баку, 2009; Эйвазов Дж. Безопасность Кавказа и стабильность развития Азербайджанской Республики. Б, Нурлан, 2004; NATO and Caucasus Regional Security: materials from the "Caucasus and Regional Security" confrence held by International Eurasia Press Fund jointly wiht NATO in Baku on December 16-17, 2002. Б., ГАПП-ПОЛИГРАФ, 2003

¹⁰ Алиев И. Каспийская нефть Азербайджана. М., Известия, 2003, с. 157

təhlükəsizlik münasibətləri sisteminin bir sıra regiondaxili stimulyatorlarını açır (məsələn, regionun etnik geterogenliyi).¹¹

Bu planda belə alimlərin R.Allison, B.Kristof, P.Qobl, C.Brayen, K.Qrey işlərində təhlükəsizlik dilemmasının müxtəlif aspektləri araşdırılır; ¹² milli təhlükəsizlik nəzəriyyəsinin anlayış-kateqorial aparatının işlənməsinə Q.Hartın, P.Belovun B.Bovşun, A.Vozjennikovun, A.Pozdnyakovun, N.Molçanovun, N.Pıbalkinin, və başqalarının əsərləri həsr olunub.¹³

Bizim tədqiqatımızın kontekstində geosiyasetin və milli təhlükəsizliyin qarşılıqlı əlaqəsi problematikası da xüsusi yer tutur. Bu kontekstdə dissertasiyada bir sıra qərb – Piter Hopkirkin, Diana Smitin, Maxdi Nazemroayın, Luts Lkevemanın, və rus alimləri –

---

¹¹ Göstərilən əsər, s.152 - 156

¹² Allison Roy, Bluth Christoph. Security dilemmas in Russia and Eurasia. Russia and Eurasia Programme. Royal Institute of International Affairs, Russia and Eurasia Programme, 1998; Гобл П. Геополитика постсоветского юга Кавказа. //Кавказ,1997, № 2, с14-16.; Gray S. Colin. National Security Dilemmas: Challenges and Opportunities Inc. Potomac Books, 2009

¹² Hart Gary. Under The Eagle's Wing: A National Security Strategy of the United States for 2009 (Speaker's Corner) *New York*, Fulcrum Pub, 2008; Белов П.Г. Категории и методы национальной безопасности. М., ФЦНТП «Безопасность». 2002; Возжеников А.В. Национальная безопасность: теория, политика, стратегия. М., НПО «Модуль», 2000; Возжеников А.В. Национальная безопасность России: методология исследования и политика обеспечения. М., РАГС, 2002; Поздняков А.И. О понятийном аппарате теории безопасности (аксиологический подход) // Безопасность, № 7-8, 2002, с. 185-192; Рыбалкин Н.Н. Природа безопасности // Вестник Моск. университета, Серия 7, Философия, № 5, 2003, с.36-52; Серия 7, Философия, № 5, 2003, с.36-52; Рыбалкин Н.Н. Философия безопасности. М., МПСИ /Багира-2, 2006

¹³ Hart Gary. Under The Eagle's Wing: A National Security Strategy of the United States for 2009 (Speaker's Corner) *New York*, Fulcrum Pub, 2008; Белов П.Г. Категории и методы национальной безопасности. М., ФЦНТП «Безопасность». 2002; Возжеников А.В. Национальная безопасность: теория, политика, стратегия. М., НПО «Модуль», 2000; Возжеников А.В. Национальная безопасность России: методология исследования и политика обеспечения. М., РАГС, 2002; Поздняков А.И. О понятийном аппарате теории безопасности (аксиологический подход) // Безопасность, № 7-8, 2002, с. 185-192; Рыбалкин Н.Н. Природа безопасности // Вестник Моск. университета, Серия 7, Философия, № 5, 2003, с.36-52; Серия 7, Философия, № 5, 2003, с.36-52; Рыбалкин Н.Н. Философия безопасности. М., МПСИ /Багира-2, 2006.

V.Deqoyevin, A. Duqinin, M.Leontyevin və başqaların işlərindən istifadə edilmişdir.¹⁴

Üçüncü qrupu öz qarşısında etnosiyasət və milli təhlükəsizlik problemlərinin kompleks baxılması məsələsini qoyan elmi işlər təşkil edir. Bu kontekstdə integrativ işlərə bir sıra müəlliflərin elmi nəşrlərini aid etmək olar – B.Koppitersa, P.Rou, P.Çernov, S.Kuşkumbayev, Y.Platonov, konfrans materialları, müdafiə olunmuş dissertasiyalar – V.Semyonov, V.Davidov, E.Pain, M.Fadeiçeva, R.Kireyev, H.Hüseynov.¹⁵

---

¹⁴ Хопкирк Питер. Большая Игра против России: Азиатский синдром / Пер. с англ. М., РИПОЛ КЛАССИК, 2004; Smith Dianne L. Central Asia: A New Great Game? // <http://www.milnet.com/pentagon/centasia/cenasap1.htm>, June 17, 1996; Mahdi Darius Nazemroaya. Plans for Redrawing the Middle East: The Project for a “New Middle East”// www.globalresearch.ca/index.php?context=viewArticle&code=NAZ20061116&articleId=3882; Kleveman, Lutz. The New Great Game: Blood and Oil in Central Asia. 1. ed. New York, The Atlantic Monthly press, 2003; Дегоев В.В. Большая игра на Кавказе: история и современность. 2-е изд. М., Русская панорама, 2003; Дугин А. Большая игра за Кавказ. <http://www.centrasia.ru/newsA.php?st=1079420460> 16.03.2004; Леонтьев М. Большая Игра. М., АСТ; Спб.: Апрель-Спб, 2008

¹⁵ Коппитерс Б. Федерализм и конфликт на Кавказе. М., Московский Центр Карнеги, № 2, 2002; Спорные границы на Кавказе. /Под ред. Б. Коппитерса и др. М., «Весь мир», 1996; Corpieters B. The Politicisation and Securitisation of Ethnicity: The Case of the Southern Caucasus //Civil Wars, 2001, v.4, № 4, pp.73-94; Roe Paul. The Intrastate Security Dilemma: Ethnic Conflict as a “Tragedy”? // Journal of Peace Research, 1999, Vol. 36, No. 2, pp. 183-202; Чернов П.В. Россия: этногеополитические основы государственности. М., “Восточная литература” РАН, 1999; Кушкумбаев С.К. Центральная Азия на путях интеграции: геополитика, этничность, безопасность. Алматы, «Казакстан», 2002; Платонов Ю.П. Этнический фактор. Геополитика и психология. Спб., «Речь», 2002; Этнополитическая безопасность Юга России в условиях глобализации: (Всероссийская научная конференция, посвященная 15 - летию РЦЭИ ДНЦ РАН, 19 октября 2007 г.): сборник] / Дагестанский научный центр РАН; Науч. ред. Алиев А. Махачкала, ИПФ “Наука - Дагестан”, 2008; Этнополитические аспекты безопасности в конфликтных очагах и зонах потенциальной напряженности на Кавказе и в Сибири Конференция. Краснодар, 23-26 октября 2003 г. //Международные процессы. <http://www.intertrends.ru/three/014.htm>; Семенов В. А.Этнополитические аспекты безопасности России: Автореф. Дис. ... докт. полит. наук. М., РАГС, 2000; Давыдов В. Этнополитические конфликты на Северном Кавказе и про-

Bu istiqamətdə olan işlərin analitik təhlili göstərir ki, bu gün milli təhlükəsizlik problemlərinin araşdırması sahəsində hamı tərəfindən qəbul olunmuş vahid metodologiya yoxdur və onun müxtəlif aspektlərinin tədqiqatına olan konseptual yanaşmalar monofənlər çərçivəsində format edilmişlər: milli təhlükəsizlik, geosiyasət, beynəlxalq münasibətlərin politologiyası nəzəriyyələri və s.

Yuxarıda göstərilmiş işlərin öyrənilməsi müəllifə tədqiq edilən problemin elmi qiymətləndirilməsi üçün əsası formalaşdırmağa, ona öz baxışını müəyyənləşdirməyə və dissertasiya tədqiqatın əsasına qoyulmuş elmi fərziyyəni irəli sürməyə icazə verdi. Bütövlüklə, qeyd etmək lazımdır ki, baxmayaraq ki, toplanmış elmi ədəbiyyatın öyrənilməsi etnosiyasət və milli təhlükəsizlik problematikasına üzrə müxtəlif tədqiqat mövqeləri haqqında müəyyən təsəvvür təşkil etməyə imkan verir, lakin etnosiyasi təhlükəsizlik fenomeninin işlənilməsinə aid elmi məsələnin bilavasitə qoyuluşu və əsaslandırılması, onun Azərbaycana tətbiq olunması, hələlik cəhd göstərilməyib.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. etnosiyasi proseslərin və milli təhlükəsizlik sferalarının kəsişməsində yaranan subyektlərarası münasibətlərinin "sərhədyani" sahəsinin məzmununu tədqiqatın obyektini, cəmiyyətin və dövlətin həyati əhəmiyyətli maraqlarının müxtəlif təhdidlərdən müdafiə olunma sahəsində etnoslararası münasibətlərin etnik və siyasi xarakteristikalar toplumu isə onun predmetini təşkil edir.

Dissertasiya tədqiqatının məqsəd və vəzifələri. Bu tədqiqatın məqsədi Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizliyinin etnosiyasi aspektlərinin xüsusiyyətlərini təhlil etməkdir. Qarşıya qoyulmuş məqsədə uyğun olaraq aşağıdakı tədqiqat məqsədləri müəyyən edilmiş və tamamlanmışdır:

блемы государственной безопасности Российской Федерации: Дис. ... канд. полит. наук. М., 2004; Паин Э. Этнополитические процессы в модернизирующейся России (Концепция нелинейного развития этнополитической интеграции): Дис. ... докт. полит. наук. Москва, 2004; Фадеичева М. Этнополитические концепции этнонациональных общностей и индивидов (Теоретико-методологический анализ): Дис. ... докт. полит. наук. Екатеринбург, 2004 və s.

- etnosiyasət və milli təhlükəsizliyin qarşılıqlı əlaqə dialektikasının tədqiqatının nəzəri-metodoloji kontekstində qloballaşma dövründə etnosiyasətin əsas paradigmlarına müəllif yanaşmasının işlənilməsi;
- problemin ümumi diskursu çərçivəsində mövcud olan elmi baxışların nəzəri analizini keçirmək və bunun əsasında təhlükəsizlik və etnik sferalarının qarşılıqlı dialektik əlaqəsinin iki – etnik sferada təhlükəsizlik və etnosiyasi təhlükəsizlik tədqiqat modellərini müqayisə etmək;
- etno-geosiyasi retrospektivdə erməni-azərbaycan münaqişəsini tədqiq etmək, onun yaranma səbəblərini, mərhələlərini və təzahür formalarının təhlil etmək;
- müasir şəraitdə etno-konfessional amilin rolunu və yerini xarakterizə etmək, postsovet məkan dövlətlərinin milli təhlükəsizliyində onun təzahür xüsusiyyətlərini müqayisə etmək;
- bugünə olan ölkənin milli inkişaf strategiyasının və etnosiyasi təhlükəsizliyinin qarşılıqlı əlaqəsinin yanaşmalar, üsullar, metodlar və yolları haqqında nöqteyi-nəzərləri sistemləşdirmək;
- cari geosiyasi tendensiyaların ölkənin etnosiyasi təhlükəsizliyinin dinamikasına təsirini göstərmək;
- milli təhlükəsizliyin etnosiyasi ölçüsünə müəllif yanaşmasını və onun sistem meyarlarının təyin olunmasını təklif etmək;
- Azərbaycan Respublikasının etnosiyasi təhlükəsizliyinə əsas amilləri və təhdidləri, ilk növbədə, 30 ildən artıq davam etmiş və ölkədə bir milyondan artıq qaçqın və məcburi köçkünə səbəb olmuş Ermənistanın təcavüzünü müəyyən etmək və təhlil etmək;
- Azərbaycan tolerantlıq və multikulturalizm modelinin etnik və dini sferalarda, tarixən formalaşmış dini tolerantlıq və mehriban qonşuluq ənənələrinin cəmiyyətdə həyata keçirilməsinin uğurlarını göstərmək;
- etnosiyasi təhlükəsizliyinin kompleks indeksinin müəyyənləşdirilməsi ilə bağlı öz təkliflərini vermək və bunun

təməlinə Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizliyinin təminat strategiyasını araşdırmaq;

- beynəlxalq və daxili təcrübəni nəzərə almaqla “post-konflikt etnosiyasət”in formalaşmasının şərti kimi Azərbaycan Respublikasının etnosiyasi təhlükəsizliyinin təmin edilməsini təhlil etmək;
- Azərbaycanın Respublikanın etnosiyasi təhlükəsizliyinin təminatı sisteminin, onun məqsədlərinin, əsas vəzifələlərin, prinsiplərin və strukturunun, onların reallaşdırmasına yönəlmiş mümkün istiqamətlərin və ölçülərin təhlilini vermək;
- XXI əsrin birinci yarısında Azərbaycan Respublikasının etnosiyasi təhlükəsizliyinin təmin edilməsi ilə bağlı əsas proqnoz ssenariləri nəzərdən keçirmək.

Tədqiqat üsulları. Əsər fənlərarası xarakter daşdığından dissertasiyanın mövzusunun tədqiqinə poliparadiqmatik yanaşma aşağıdakı elmi metodları əhatə edir: təhlil və sintez, tarixi, müqayisəli, faktoloji, sosial-fəlsəfi, konfliktoloji, təsviri, sistemli, dialektik.

Müdafiyyə çıxarılan elmi tədqiqatın müddəaları:

- qloballaşma dövründə etnosiyasətlə milli təhlükəsizlik arasındakı əlaqəni müəyyən etməklə elmi istiqamətin – “etnosiyasi təhlükəsizliyi”in institusionallaşdırılmasının zəruriliyi ilə bağlı tədqiqatın əsas ideyası əsaslandırılır;
- ölkənin etnosiyasi inkişafının həyati əhəmiyyətli mənafeələrinin, proseslərin və institutlarının müdafiəsi vəziyyəti kimi başa düşülməsi müəllifin “etnosiyasi təhlükəsizlik” kateqoriyasının tərifini verməyə imkan yaradır;
- orta və uzunmüddətli perspektivlər baxımından ölkə potensialının artırılması siyasəti kimi tədqiq olunan milli inkişaf strategiyasına müəllif yanaşması;
- sistem meyarları arasındakı əlaqə vasitəsilə yenilik elementlərini özündə ehtiva edən milli təhlükəsizliyin etnosiyasi ölçüsü ideyası irəli sürülür.

Dissertasiya tədqiqatının elmi yeniliyi aşağıdakıdan ibarətdir:

- etnosiyasətin və təhlükəsizliyin integrativ sistem kimi baxılmasına təşəbbüs edilmişdir;
- müəllif tərəfindən yeni elmi istiqamətin – “etnosiyasi təhlükəsizliyin” təsisatlaşmasına ehtiyac haqqında ideya əsaslandırılır, bunun üçün onun tərfi verilir və sosial-siyasi gerçəkliyin bu yeni fenomenini mahiyyəti və əsas substansional xüsusiyyətləri açıqlanır;
- qloballaşma dövründə etnosiyasətin və milli təhlükəsizliyin qarşılıqlı əlaqəsi dialektikasının nəzəri-metodoloji əsaslandırılması verilmişdir, yeni müstəqil dövlətlərdə milli təhlükəsizliyə müasir təhdidlərin kontekstində etnosiyasi proseslər araşdırılır;
- müəllif “milli inkişafın strategiyası” kateqoriyasının tərfini inkişafın bütün aspektlərini qarşılıqlı əlaqəsi prinsipi üzərində siyasi iştirak prosesinin bütün aktorları tərəfindən reallaşdırılan ortamüddətli və uzunmüddətli perspektivlərinin bəyan edilməsi, cari taktikaların və prosedurların optimallaşdırılması, bəşəriyyət inkişafının beynəlxalq hədəfləri ilə sıx əlaqəsi əsasında ölkənin inteqral potensialının artırılması siyasəti kimi verilmişdir;
- milli təhlükəsizliyin etnosiyasi ölçüsü şkalası, onun sistem meyarları işlənilib elmi dövriyyəyə daxil edilmişdir;
- Azərbaycan Respublikasının nümunəsində milli təhlükəsizliyə etnosiyasi təhdidlər kompleksinin, milli inkişaf strategiyasının və ölkənin etnosiyasi təhlükəsizliyinin qarşılıqlı əlaqəsinin məzmun komponentlərinin ayırması və təsviri;
- Azərbaycan Respublikasının etnosiyasi təhlükəsizliyinin konseptual əsaslarının müəllif tərəfindən elmi-məntiqi cəhətdən əsaslandırılması verilmişdir.

İşin nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Dissertasiya tədqiqatı həm etnopolitologiya, həm də milli təhlükəsizlik strategiyası sahələrində nəzəri təsəvvürləri tamamlayır və dərinləşdirir. Etnosiyasi münaqişələrin nizama salınması prosesində ən əhəmiyyətli şərt kimi olan milli təhlükəsizlik sistemi strukturunun etnosiyasi komponentlərinin rolu haqqında iddiaçının çıxardığı nəticələr xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Dissertasiyanın materialları tədris prosesində - “Etnopolitologiya”, “Etnokonfliktologiya” və “Etnik siyasət” tədris kurslarının hazırlığı zamanı, magistratura pilləsində “Etnosiyasi təhlükəsizlik” müstəqil ixtisaslaşmasının təşkilində istifadə edilə bilər.

Dissertasiya tədqiqatının əsas müddəa və qənaətlərindən qanunvericilik praktikasında, normativ sənədlərin hazırlanmasında, xüsusən də ölkənin etnomilli siyasətinin konsepsiyasına düzəlişlər edilərkən də istifadə oluna bilər.

Aprobasiyası və dissertasiya tədqiqatının nəticələrinin tətbiqi. Dissertasiya işi Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyasının “Politologiya və siyasi idarəetmə”, “Beynəlxalq münasibətlər və xarici siyasət”, “Dövlət qulluğu və kadr siyasəti” kafedralarının birgə iclasında müzakirə edilərək müdafiəyə tövsiyə olunub. Dissertasiya işinin əsas məzmunu müəllifin 40-dan çox elmi nəşrində, o cümlədən “Etnosiyasi təhlükəsizlik: qloballaşma dövrünün imperativi və paradoksu” monoqrafiyasında öz əksini tapmış, həmçinin iddiaçının respublika və beynəlxalq elmi konfranslarda çıxışlarında aprobasiyadan keçmişdir.

Dissertasiya materialından iddiaçının Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyasında bir sıra politoloji – Etnopolitologiya, Milli təhlükəsizliyin əsasları və s. fənnlər üzrə tədris fəaliyyətində də istifadə edilmişdir.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilat: Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyası.

Dissertasiya işinin strukturu və əhatə dairəsi. Tədqiqat işi girişdən (30,311), dörd fəsildə birləşdirilmiş 16 paragrafdan - I Fəsil (113,231), II Fəsil (112,697), III Fəsil (91,959), IV Fəsil (76,140), nəticə (11,945), istifadə olunmuş ədəbiyyat (50,391) və əlavədən (1,486) ibarətdir. Ümumilikdə dissertasiyanın həcmi 440 796 işarə təşkil etmişdir.

İŞİN ƏSAS MƏZMUNU

Giriş hissədə dissertasiya mövzusunun aktuallığı əsaslandırılır, problemin elmi işlənmə dərəcəsi təhlil olunur, işin obyektı, predmeti, məqsəd və vəzifələri müəyyən edilir, işin elmi-metodoloji əsası açıqlanır, tədqiqatın nəticələrinin elmi yeniliyinin xüsusiyyətləri verilir, onun nəzəri və praktiki əhəmiyyəti izah olunur.

Dissertasiyanın **birinci fəslı** *“Etnosiyasət və milli təhlükəsizliyin qarşılıqlı əlaqəsi: tədqiqatın nəzəri-metodoloji əsasları”* adlanır və dörd yarımfəsildən ibarətdir.

Birinci fəslin *“Qloballaşma dövründə etnosiyasətin əsas paradıqmaları”* adlanan birinci yarımfəslində müəllifin bu məsələ ilə bağlı mövqeyi, öz-özündən izah edilməyən etnosiyasi proseslərin mahiyyəti və dinamikası, onların özünəməxsus səbəbləri ilə bağlı mövqeyi müəyyən edilmişdir.

Etnosiyasi proseslərin genezisinin effektiv elmi modelini qurmaq üçün bu prosesləri “gözəgörünməz” idarədən və onların cari və yekun nəticələri ilə əlaqələndirilən daha yüksək nizamın müəyyənədicisi olan xarici mesaj lazımdır. Bəşəriyyətin öz mahiyyətini “dərk etməsinin” ümumdünya tarixi prosesi kimi başa düşülən qloballaşma belə universal səbəb kimi çıxış edə bilər.

Qeyd olunur ki, qloballaşma bir tərəfdən etnik qrupların milli həyatının vətəndaş həmrəyliyi və sosial tərəfdaşlıq prinsipləri əsasında real özünü-təşkilı üçün unikal imkanlar açır, digər tərəfdən isə siyasi və etnik mifologemlərdən təmizlənməsinə və xalqların siyasi həyatının əsl etnomədəni ehtiyacların realizə olunmasına gətirib çıxarır. Ümumiləşdirilmiş formada bu özünün təzahürünü artan etnik regionlaşma və qloballaşma ilə diktə edilən regionun siyasi və iqtisadi inteqrasiyasına obyektiv ehtiyaclar arasında ziddiyyət şəklində görünür.

Müasir etnosiyasi prosesləri bu kontekstdə nəzərdən keçirmək problemin iki əsas komponentinə görə aparıla bilər: qloballaşmanın etnik proseslərə düzgün təsiri və onların siyasi institutlaşmasının formaları kimi.

Yuxarıda deyilənlərdən belə qənaətə gəlməyə imkanı verir ki, XXI-ci əsr bir-birinə zidd olan iki qlobal tendensiyanın güclənməsi

ilə yadda qalacaq: bir tərəfdən bölücü - geniş yayılmış etnik konsolidasiya və etnosiyasi səfərbərlik proseslərində; digər tərəfdən birləşdirici tendensiya - millətlərarası inteqrasiya proseslərində və qlobal birliyin yeni formalarının axtarışında ifadə olunur.

Başqa sözlə, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi dünya orqanizminin müxtəlif nöqtələrində özünün mahiyyət xüsusiyyətlərinə görə vahid qloballaşma prosesi diametrik olaraq əks nəticələrə səbəb ola bilər. Sosial-iqtisadi inkişaf miqyasına görə sənaye dövrünün hədlərini aşma bilməyən Avrasiya və Afrika qitələri xalqlarının əhəmiyyətli bir hissəsi üçün qloballaşma proseslərin “katalizatoru” oldu. “Milli həyatın oyanması” klassik kapitalizmə xas olan etnik xalqların və milli dövlətlərin formalaşmasıdır.

Beləliklə, XXI əsrdə qloballaşmanın təsiri altında formalaşan köhnə dövlətçilik və milli inkişaf formaları haqqında qeyri-müəyyənlik, etnosiyasi proseslərin zəruri şəkildə yeni formatını doğuracaq və müvafiq olaraq alternativ etnosiyasi düsturların axtarışını intensivləşdirəcək. Bütün bunlar, ehtimal etmək olar ki, hələ dəfələrlə dünyanı və xüsusən bizim Qafqaz regionunu yeni qlobal nizamın formalaşmasının kəskin problemlərinə qaytaracaq.

Birinci fəslin ikinci yarım fəslində **“Milli təhlükəsizliyə müasir təhdidlər kontekstində yeni müstəqil dövlətlərdə etnosiyasi proseslər”** qeyd olunur ki, XXI əsrin qloballaşma imperativi tədqiqatçıların qarşısında öz dərk edilməsini tələb edən yeni problemlər və suallar qoyur: milli, regional və beynəlxalq təhlükəsizliyin müxtəlif səviyyələri və növləri ilə arasında qarşılıqlı əlaqələrin analizi; yeni çağırışların və təhdidlərin aktuallaşdırması kontekstində milli təhlükəsizliyin mahiyyət əsaslarının transformasiyası; yeni müstəqil dövlətlərin daxili və xarici siyasətinin xarakterinin və konfigurasiyasının formalaşmasına milli təhlükəsizliyin yeni ölçülərinin təsiri.

Paraqrafda göstərilən problem sıranın təhlili onların etnosiyasi ölçüsü prizmasından edilib və aşağıdakı sualların açılması yolu ilə aktuallaşdırılmışdır:

- milli təhlükəsizliyə təhdidlər kontekstində müasir etnosiyasi proseslərinin təbiəti;
- milli təhlükəsizliyin etnosiyasi aspektlərin diskursu;

- etnosiyasi təhlükəsizliyinin təminatının əsas etnosiyasi ziddiyyətləri və ən aktual problemləri;
- tranzit dövlətlərdə etnosiyasi təhlükəsizliyinə təhdidlər və çağırışlar kompleksi, onlarda etnik sferada dövlət siyasətinin formalaşması.

Dissertasiyada qeyd edilir ki, XXI-ci əsrdə təhlükəsizlik anlayışı böyük ölçüdə transformasiya olunub. Milli təhlükəsizliyin ənənəvi şərhində ilk növbədə dövlətin fiziki olaraq yaşama vəzifəsi, onun beynəlxalq sistemdə özünü realizə etmək hüququ və imkanları vurğulanırdı; ikincisi, müəyyən ərazi-siyasi məkan daxilində dövlətlər arasında münasibətlərdə sülhün təminatlı şəkildə qorunması vəzifəsi haqqında danışılır.

Beynəlxalq münasibətlərin müasir inkişaf mərhələsində milli təhlükəsizlik anlayışı daha geniş kontekst əldə etmiş və daha həcmli olmuşdur. Çünki hərbi-siyasi təhlükəsizlik vəzifələri ilə yanaşı, yeni vəzifələr – siyasi, iqtisadi, sosial-ekoloji və digər sosial vəzifələr meydana çıxır. Həlli yolları olmadan sabit milli təhlükəsizlik mövcud olmayacaq. Bundan əlavə, bu vəzifələrin həll olunduğu sosial mühit də dəyişdi. Əgər əvvəllər dövlətin iki aydın sərhədlənmiş təhlükəsizlik sferası var idisə - daxili və xarici, indi qloballaşma şəraitində onlar arasında sərhədi silmək meyli güclənir.

Bu gün keçmiş SSRİ xalqlarının etnosiyasi inkişafının strategiyasında üç əsas ssenari görünür. Birinci halda xalqların sosial və siyasi inkişafında etnik amilin şişirdilmiş rolu haqqında söz gedir. İkinci ssenaridə xalqların həyatının unifikasiyaya, onların maksimal assimilyasiyasına və "titul" etnomədəniyyət məkanında ərinməsinə tendensiya müşahidə olunur. Bu yanaşma, bir az əvvəl ən münasib və perspektiv hesab edilirdi (məsələn, sovet superetnosun yaradılması), son nəticədə etnosların milli şüurunun qismən siyasətləşməsinə və etnoslararası münəqişələrə gətirib çıxardı. Postsovet xalqlarında tarixən yaranmış etnosiyasi proseslərin inkişafının ən üstün üçüncü ssenarisi də var — yeni müstəqil dövlətlərdə bütün çoxmillətli xalqın etnosiyasi inteqrasiya prosesinə burada yaşayan müxtəlif etnosların qatılması yolu.

Tarixən hökm sürən şəraitdə postsovet məkanı xalqları etnosiyasi proseslərin inkişafı üçün ən üstünlük verilən üçüncü

ssenariyə - müxtəlif millətlərə verilmiş etnik mənsubiyyətin bütün çoxmillətli xalqın formalaşması prosesinə etnosiyasi inteqrasiya yoluna malikdir. Məqsəd yeni müstəqil dövlətlərdə ayrı-ayrı xalqların etnik keyfiyyətlərini saxlamaqla yeni etnosiyasi keyfiyyət – vətəndaş milləti formalaşdırmaq idi.

Beləliklə, göz qabağındadır ki, təkcə nəzəri deyil, həm də sırf praktiki maraq etnik mənsubiyyətin siyasi mahiyyəti, xüsusən də milli təhlükəsizliyin etnik aspektləri olan məsələlərdir. Son onillikdə elmi istifadə və siyasi lüğət getdikcə daha çox yeni ifadələrdən istifadə edir, burada təhlükəsizlik onun obyektləri olan iqtisadi, ekoloji, sosial, texnoloji, informasiya, qida, yanacaq kimi iri fəaliyyət sahələri (sferaları) çərçivəsində formalaşır.

“Etnik sferanın “sekuritiləşməsi” və ya təhlükəsizlik sferasının “etnikləşməsi”: etnosiyasi təhlükəsizlik probleminin ümumi diskursu” adlanan birinci fəslin üçüncü yarımfəslə etnosiyasi təhlükəsizlik probleminin XX-ci əsrin sonlarında – XXI əsrin əvvəllərində siyasi elmdə və siyasi təcrübədə tədqiqat obyektinin etnosiyasi ölçüsü haqqında olan təsəvvürlərin transformasiyanın izlənməsinə həsr edilmişdir:

- təhlükəsizlik sisteminin sosial-mədəni sahəsində “milli təhlükəsizliyin etnosiyasi aspektləri” neytral elmi anlayışı ilə ifadə olunan etnosiyasi xarakterli problemləri “həll edilməsinin” uğursuz cəhdləri;
- etnik sferada milli maraqların müdafiəsi institutlarının fəaliyyətinin elmi-atributiv tanınmasına keçid -“etnik sferada təhlükəsizlik”;
- milli təhlükəsizlik sisteminin tərkib hissəsi kimi “etnosiyasi təhlükəsizliyin” nəzəri-metodoloji əsaslandırılmasının və siyasi-hüquqi institusionallaşdırılmasının zəruriliyinin dərk edilməsi.

Qeyd etmək lazımdır ki, etnosiyasi konfliktlərin yaranmasında ən azı iki əsas səviyyəni ayırmaq olar: daxili və xarici. Problemin daxili ölçüsü etnik aktorların siyasi prosesə fəal şəkildə daxil edilməsində, yəni əhalinin kifayət qədər böyük qrupları arasında qarşılıqlı əlaqə prosesi kimi çıxış edən, hər biri bir tərəfdən mütləq ifadə edilmiş etnik kimlik, digər tərəfdən isə əslində mövcud

olan etnetnosiyasi prosesin yaranması. və ya arzu olunan) suverenlik institutlarından ibarətdir.

Etnomillı hərəkətlər öz tələblərini (etnomədənidən iqtisadi, onlardan isə siyasi, status və s.) gücləndirməyə və müvafiq olaraq onların həyata keçirilməsi uğrunda mübarizə formalarını sərtləşdirməyə meyillidirlər. Eyni zamanda bir tendensiya müşahidə edilə bilər: fasilə müddəti münafiqşələrdən optimal çıxış yollarını tapmaq üçün deyil, onları davam etdirmək üçün qüvvələr toplamaq üçün istifadə olunur.

Etnosiyasi konfliktlərin xarici ölçüsü qloballaşma dövründə onların getdikcə daha çox geosiyasi problem xarakteri almasında özünü göstərir. Təsadüfi deyil ki, etnik münafiqşələr dövründə əksər hökumətlər çox vaxt onların səbəblərini dövlətlərinin daxili işlərinə xarici müdaxilə ilə izah etməyə çalışırlar (real və ya xəyali).

Bu baxımdan sual yaranır - subyektin tərif səviyyəsində milli təhlükəsizliyin etnosiyasi ölçüsünü səciyyələndirmək nə dərəcədə düzgündür: etnik sferada təhlükəsizliyin təmin edilməsi problemi kimi, yoxsa obyektlərə qarşı müstəqil sferada - etnosiyasi təhlükələrdən müdafiə problemi kimi?

Qısa şəkildə bu problemə dair elmi ədəbiyyatın təhlilinin ümumi nəticəsi aşağıdakı müddələrdə açıqlana bilər.

Birincisi, bu sahədə istifadə olunan terminologiya (və xüsusilə yuxarıda qeyd olunan “milli təhlükəsizliyin etnosiyasi aspektləri”, “etnik sferada təhlükəsizlik”, “etnosiyasi təhlükəsizlik” və s.) çox vaxt ciddi elmi xarakter daşımır, daha çox bəzi cəlbədiciliq linqvo-semantik dönüşləri təmsil edir və müvafiq olaraq daha dərin kateqoriyalı inkişafa ehtiyac duyur.

İkincisi, xalqların, milli dövlətlərin formalaşması tarixi bir prosesdir. Bununla belə, eyni dərəcədə danılmazdır ki, iyirminci əsrin əvvəllərindən başlayaraq dövlət quruculuğunun dinamikasının sürətləndirilməsinin davamlı prosesi gedir. Bunun nəticəsidir ki, müasir dünyada dövlət yaradan xalqlar-millətlərlə etnik azlıqlar arasında bölücü xətlərin sayı obyektiv şəkildə artır.

Üçüncüsü, qloballaşma kontekstində etnosiyasi prosesləri təhlil edərkən diqqəti bir-birinə zidd olan amillərə və proseslərə (o cümlədən öz müqəddəratını təyinetmə hüququna) yönəltmək olmaz.

İstər nəzəri, istərsə də praktiki baxımdan bu proseslərin qarşısının alınması və alternativ olaraq yeni transmilli multietnik formaların formalaşması yollarının öyrənilməsinə diqqət yetirmək daha məhsuldardır.

Dördüncüsü, qloballaşmanın çağırışları və təhdidləri bu gün demək olar ki, bütün xalqları (həm öz dövlətlərini yaradanları, həm də başqalarını) dilemma qarşısında qoyur: ya etnik mənsubiyyətin öz tarixi baxımından qorunub saxlanması, ya da milli mənsubiyyətin uyğunlaşdırılması üçün yeni etnososial formul axtarışı. Yaxın gələcəkdə belə seçimə ehtiyac daha da sərtləşəcək: dünya inkişafının hazırki tendensiyaları göstərir ki, son nəticədə xalqların tarixi taleyi, onların qlobal sivilizasiyaya üzvi şəkildə “qovuşması” bundan asılı olacaq. Millətlərarası münaqişələr getdikcə qlobal beynəlxalq və geosiyasi problemə çevrilir. Onların həlli bu və ya digər şəkildə bir çox ölkələrə və xalqlara, o cümlədən etnosiyasi münaqişənin yarandığı və inkişaf etdiyi dövlətlərdən kənar olanlara da təsir edir. Bu o deməkdir ki, dünyanın heç bir ölkəsi, xüsusən də əhalisinin çoxmillətli tərkibinə malik ölkə öz milli təhlükəsizliyini təmin etmək kontekstində etnik problem və ziddiyyətlərə etinasız yanaşa bilməz.

Beşincisi, etnik münasibətlərin və etnik siyasətin tədqiqində nəzəri istiqamətlərin heç biri hal-hazırda üstünlük təşkil etmir və ümumən tanınmışdır. Bu metodoloji qeyri-müəyyənlik etnik sferaya başqa elmlərin üsul və vasitələrinin, xüsusən də milli təhlükəsizlik nəzəriyyəsinin, yaxud fənlərarası yeniliklərin tətbiqinə cəhdlər edildikdə daha da artır.

Altıncısı, dövlət suverenliyinin çərçivəsini təsbit edən beynəlxalq hüquq normaları ilə beynəlxalq və regional təşkilatların daxili işlərə, o cümlədən millətlərarası münaqişələrə qarışmasına zəmin yaradan qloballaşma prosesləri arasında ziddiyyət dərinləşir. Bu isə öz növbəsində dünyanın aparıcı güclərinə və neoimperializmin beynəlxalq dövlətlərüstü aktorlarına, dünyanın yenidən bölünməsi uğrunda mübarizəyə, “ikili standartlar”a və s. gətirib çıxarır. Eyni zamanda, etnik mənsubiyyətin və təhlükəsizliyin qovşağında formalaşan çarpaz sahə, bir tərəfdən, bu halda yaranan yeni sistem xassələrinin çoxölcürlü olması, digər tərəfdən, reallıqların məcmusunun yenidən nəzərdən keçirilməsi ilə xarakterizə olunur.

Milli maraqlar və müvafiq olaraq onların həyata keçirilməsi üçün uzunmüddətli və ortamüddətli məqsədlərin keyfiyyətə yeni iyerarxiyasını qurmaq lazımdır.

Yeddincisi, keçən əsrin böyük hissəsi üçün siyasi ədəbiyyatda etnik sferaya münasibətdə “təhlükəsizlik” kateqoriyasından az istifadə edilmişdir. Eyni zamanda, Qərb ədəbiyyatında “etnos” anlayışı daha çox “milli” mənası ilə işlənmiş, sosial-tarixi topluluqların milli-etnik keyfiyyətləri “etnik mənsubiyyət” kateqoriyası vasitəsilə aşkar edilmişdir. Sovet dövründə, sonra isə postsovet elmi ədəbiyyatında bir neçə müxtəlif paradigmatik prioritetlərə riayət olunurdu. Çünki burada etnologiya elminin səyləri ilə “etnos” anlayışı elmi və siyasi elita tərəfindən geniş şəkildə tanınırdı.

Bununla belə, istər Qərb, istərsə də sovet-rus elmi məktəblərində, obrazlı desək, etnik qruplar 20-ci əsrdə dominant ictimai-tarixi birliklər arasında “əriyib”. Bura siniflər (marksizm), əhalinin təbəqələri (təbəqələşmə nəzəriyyəsi), dövlətlər (etatizm ideologiyası), müxtəlif totalitar və ideoloji konstruksiyalar daxil etmək olar.

Beləliklə, XX əsrin sonu - XXI əsrin əvvəllərində siyasi elmlərdə və siyasi təcrübədə mövcud olan bu tədqiqat obyektinin etnosiyasi ölçüsü ilə bağlı fikirlərin transformasiyası müşahidə olunur:

- təhlükəsizlik sisteminin sosial və ya mədəni sektorunda “milli təhlükəsizliyin etnosiyasi aspektləri” neytral elmi ifadəsi ilə ifadə olunan etnosiyasi xarakterli problemləri “həll etmək” üçün uğursuz cəhdlər;
- etnik sferada milli maraqların müdafiəsi institutlarının fəaliyyətinin elmi və atributiv tanınmasına keçid - “etnik sferada təhlükəsizlik”;
- milli təhlükəsizlik sisteminin tərkib hissəsi kimi “etnosiyasi təhlükəsizliyin” nəzəri və metodoloji əsaslandırılması və siyasi-hüquqi institusionalaşdırılması zərurətinin dərk edilməsi.

Bu gün, qloballaşma dövründə, əslində, həm etnosiyasi proseslərin dərk edilməsində nəzəri və metodoloji paradigmanın dəyişdirilməsinə, həm də bu əsasda yeni tədqiqat sahəsinin

formalaşmasına təcili ehtiyac var. Fikrimizcə, bu paradigma etnik sferanın ekzistensial xüsusiyyətləri ilə təhlükəsizliyin integrativ xarakteri arasında korrelyasiyalı əlaqə şəklində açıqlana bilər. Bu nöqteyi-nəzərdən etnosiyasi təhlükəsizlik çoxölçülü və çoxsəviyyəli funksional sistemdir ki, burada etnosiyasi aqreqasiya və artikulyasiya yolu ilə həyata keçirilən real milli maraqların tərcüməsi çoxmillətli cəmiyyətin modernləşməsi prosesinin optimallaşdırılması üçün zəruri şərtidir.

“Qarabağ münaqişəsi retrospektiv etno-geosiyasət kontekstində” adlı birinci fəslin dördüncü paragrafında qeyd olunur ki, “etnogeosiyasət” termininin işlədilməsi rus avrasiyalılar tərəfindən ötən əsrin 90-cı illərindən etibarən elmi nəşrlərdə istifadə olunmuşdur. Müəllifin fikrincə, hazırda yalnız etnogeosiyasətin predmet məzmununun dərk edilməsi prosesinin başlanğıcından, elmi bir fən kimi formalaşmasından danışmaq olar. Ümumi formada onun əhatə etdiyi məsələlərin spektri geosiyasi məkanın etnosiyasət prizmasının tədqiqinə əsaslanır. Başqa sözlə desək, bu paradigmanın ilkin müddəası ondan ibarətdir ki, geosiyasətdə bioloji orqanizm kimi şərh edilən dövlət bilavasitə coğrafi mühitdən deyil, etnososial orqanizmin geoməkanın müxtəlif ərazi səviyyələri ilə qarşılıqlı əlaqəsi nəticəsində yaranır.

Bu məntiqi davam etdirərək qeyd etmək lazımdır ki, əgər Cənubi Qafqazın “Böyük Qafqaz”ın “orta” məkanı olmasından çıxış etsək, daxili geosiyasət baxımından o ilkin “mərkəzi” dövlətlər arasında transsərhəd məkanı olmalıdır. Beynəlxalq münasibətlər sisteminin müstəqil subyektləri olan 3 tərkib hissəsi - Azərbaycan, Ermənistan və Gürcüstandır.

Fikrimizcə, məhz Qarabağ təkcə Cənubi Qafqaz üçün deyil, bütün Qafqaz geosiyasi məkanı üçün belə “mərkəz” yerdir. Tarixi retrospektivdə Qarabağ uğrunda 250 ildən artıq davam edən mübarizədə hər biri özünəməxsus geosiyasi, dövlətlərarası, sosial-etnik münasibətlər toplusuna uyğun gələn bir neçə əsas dövrü ayırmaq olar.

Birinci mərhələ (1747 - 1827) o dövrün əsas regional aktorları olan Rusiya, Osmanlı və İran imperiyaları arasında Qarabağ uğrunda gedən 70 illik geosiyasi mübarizə dövrü idi.

İkinci mərhələ (1828 - 1917) rus-imperator etno-geosiyasətinin 90 illik dövrüdür. Avrasiya məkanında başlayan geosiyasi “Böyük oyun”da gələcək gedişlər üçün Qafqazın etibarlı tramplin-dəhlizə çevrilməsi vəzifələri Rusiya imperiyasının regionun etnik xəritəsini dəyişdirmək siyasətini əvvəlcədən müəyyənləşdirdi.

Üçüncü mərhələ (1920 - 1990) sovet etno-geosiyasətinin 70 illik dövrüdür. Kommunist Partiyasının sərt diktaturası şəraitində etnosiyasi proseslərin idarə edilməsi ölkənin müəyyən hissələrinə etibarlı siyasi nəzarətin əldə edilməsinin səmərəli vasitələrindən birinə çevrildi.

Beləliklə, Qarabağ münaqişəsinin retrospektiv təhlili onun genezisində üç transformasiya mərhələsini müəyyən etməyə imkan verir: geosiyasi, etno-geosiyasi və etnosiyasi.

İkinci fəsil “Etnosiyasi təhlükəsizlik postsovet dövlətlərinin milli təhlükəsizliyinin tərkib hissəsi kimi” I fəsilə əldə edilmiş nəticələrin milli təhlükəsizlik problemlərinə tətbiqi üçün nəzərdə tutulmuş dörd paragrafi əhatə edir.

Fəslin birinci yarımfəslində **“Post-sovet dövlətlərinin milli təhlükəsizliyinə etnosiyasi təhdidlər”** qeyd olunur ki, milli təhlükəsizliyə müasir nəzəri yanaşmalar təəssüf ki, ona olan baxışlarda qeyri-müəyyənliklə və milli təhlükəsizlik strategiyasının formalaşmasının metodoloji aspektlərinin lazımı qədər qiymətləndirməməsi ilə fərqlənirlər və bu da təhlükəsizlik sahəsində fəaliyyətin reallaşdırılmasında bir sıra strateji qərarların qəbul edilməsində vahid alqoritm təfəkkürünü istisna edir.

Müasir dünyada mövcud olan qloballaşma çağırışları və təhdidləri sistemi ilə əlaqədar olaraq, etnosiyasi sferada təhlükəsizliyin təmin edilməsi bütün milli təhlükəsizlik sistemində əsas amil kimi getdikcə aktuallaşır. O, şəxsiyyətin, cəmiyyətin və dövlətin həyati mənafeələrinin qorunmasında fundamental amillərdən biri kimi millətlərarası qarşılıqlı əlaqə rejiminin optimallaşdırılmasına, etnik qrupların baş verən sosial-iqtisadi və siyasi dəyişikliklərə uyğunlaşma imkanlarının artırılmasına yönəlib. Bu məsələnin digər tərəfi də dövlətin və xalqın uğurlu inkişafı üçün ən əlverişli olanın monoetnik mühit olması fikrinin kifayət qədər geniş yayılmasıdır.

Hesab edirik ki, Ermənistanın xidmət edə biləcəyi klassik nümunə olan süni şəkildə yaradılmış monoetniklik ilk baxışdan milli təhlükəsizlik səviyyəsini yüksəltmiş kimi görünən bumeranqların bütöv bir “dəstə” şəklində neqativ prosesləri: avtoritarizm və etnik münasibətlərin böyüməsi şəklində bumeranqlar yaradır. Təcrid cəmiyyətdə etno-sosial məsafə və yaxınlığın artması, demokratiyanın qüsurluluğu və s., gətirib çıxarır ki, bu da son nəticədə inkişaf və təhlükəsizlik anlayışlarını mənasızlaşdırır. Bu kontekstdə beynəlxalq münasibətlər sisteminin bir sıra aparıcı aktorlarının bəzi kiçik ölkələrin monoetnləşdirmə siyasətini dəstəkləmək söylərini sabit qlobal dünya düzəninə qurulması baxımından konstruktiv adlandırmaq çətindir.

Qeyd etmək lazımdır ki, milli təhlükəsizliyə müasir nəzəri yanaşmalar, təəssüf ki, təhlükəsizliklə bağlı fikirlərin qeyri-müəyyənliyi və milli təhlükəsizlik strategiyasının formalaşdırılmasının bir sıra metodoloji aspektlərinin lazımı səviyyədə qiymətləndirilməməsi ilə xarakterizə olunur ki, bu da strateji strategiyanın hazırlanmasında təhlükəsizlik sahəsində qərarlar, icra fəaliyyətləri və vahid təfəkkür alqoritmini istisna edir.

Bu planda son zamanlara qədər siyasi elmdə milli təhlükəsizliyin paradıqmaları kontekstində etnosiyasi problemlərin müəyyən “tabu” olmasının aradan götürülməsi xüsusi yer tutur. Buna görə belə nəticə çıxartmaq olar ki, siyasi elmin və siyasi təcrübənin inkişafının müasir mərhələsinin yetişmiş tələbi, qloballaşan dünyanın mübahisəliliyinin kauzal əsasının transformasiyasının (dövlətlərarası münaqişələrdən əsasən ölkədaxili münaqişələrə keçid) əks etməsi olmalıdır.

Bütün bunlar etnosiyasi proseslərin dərk edilməsində nəzəri və metodoloji paradıqmaların dəyişdirilməsini və bunun əsasında etnosiyasət və təhlükəsizlik münasibətlərinin qovşağında yerləşən yeni tədqiqat sahəsinin formalaşdırılmasını zəruri edir.

Beləliklə, milli təhlükəsizliyin etnosiyasi ölçüsünün nəzəri, metodoloji və tətbiqi inkişafı etnik sahədə ardıcıl dövlət siyasətinin formalaşdırılmasına imkan verəcəkdir. Beləliklə, milli təhlükəsizliyin etnosiyasi ölçüsünün nəzəri-metodoloji və tətbiqi işlənilməsi etnik sferada aydın dövlət siyasətini xülasə etməyə imkan verəcək.

“Postsovet dövlətlərinin milli təhlükəsizliyində etnokonfessional amil” adlanan ikinci fəsilin ikinci paraqrafında yüksək konfliktlik şəraitində postsovet məkanı dövlətlərinin etnosiyasi təhlükəsizliyinin təminatında etnokonfessionalıq fenomeninin xüsusi rolu (trendlərdən asılı olaraq həm neqativ, həm də və pozitiv) aşkarlanır.

Bunun üçün müəllif etnokonfessionallığın genezisi və ikili təbiətini, onun sosial-siyasi münəqişələrin xüsusi növünə mümkün transformasiyanın potensialını, təhlükəsizliyin müasir sistemlərində amil kimi sabitliyi pozan və sabitləşdirən aspektlərini analiz etmişdir.

Xüsusilə qeyd edirik ki, etnik mənsubiyyət və konfessionalıq bir-birini inkar etmir, əksinə, bir-birini tamamlayır: burada baş verən müxtəlif növ mənfi və müsbət, inteqrasiya və parçalanma prosesləri böyük ölçüdə bir-birini tarazlaşdırır. Eyni zamanda, etnik mənsubiyyətin və konfessionallığın immanent keyfiyyətləri arasında qarşılıqlı əlaqənin dəqiq mexanizmlərinin müəyyən edilməsi öz mülahizəsini tələb edən çox çətin iş kimi göründüyündən, bu cür qarşılıqlı əlaqənin təmas zonalarının müəyyənləşdirilməsinə diqqət yetirmək daha məhsuldar olacaqdır. Məhz qarşılıqlı əlaqənin kəsişən sahələrində etnik mənsubiyyətlə konfessionallığın “qovuşmasından” törəmə olan yeni sosial-antropogen reallıq yaranır – etnokonfessionalıq.

Bununla əlaqədar olaraq müəllif tədqiq olunan obyektin özünəməxsus tərifini təklif edir: **etnokonfessionalıq** etnik mənsubiyyətin və konfessional ənənələrin və simvolik mühitin kimliyinin sosial-psixoloji qavrayışına əsaslanan sosial kimliyin xüsusi növüdür.

Bu tərif fərdlərin etnik mənsubiyyətinin konfessional mənsubiyyəti ilə müəyyən edilməsinin geniş kök saldığı, öz tarixində keçid dövrünü yaşayan postsovet məkanı dövlətlərində konfessional-etnik həyatın ictimai şüurda və əksinə xüsusiyyətlərini əks etdirir.

Tədqiqat nəticəsində bu paraqrafda müəllif aşağıdakı nəticələrə gəlir. Birincisi, etnik və konfessional sferalardan fərqli olaraq, etnokonfessionalizm xalqın həyatı üçün müstəqil substrat deyil. Bu sferaların tarixən inkişaf edən konyuqasiyasına görə etnokonfessionalizm keyfiyyətcə yeni sosial-antropogen kimlikdir ki,

bu da dinin etno-millî həyata keçirilməsi, tərcüməsi vasitəsilə etnosun sonrakı strukturlaşmasının baş verdiyi fon sosial-psixoloji mühiti yaradır. Bu da konfessional məzmunun etnik formalara çevrilməsi və etnosun sosial həyatının yeni sistemli komponentlərinin qurulması deməkdir.

İkincisi, transsərhəd mahiyyətinə görə etnokonfessionalizm xüsusi növ münaqişələrin yaranması üçün birbaşa əsas (səbəb) deyil, yalnız etnosiyasi münaqişələrə konkretlik və istiqamət vektoru verir.

Üçüncüsü, etnokonfessionalizm təhlükəsizlik kontekstində (beynəlxalq, regional, milli) həm müsbət, həm də mənfi rol oynaya bilər (təəssüf ki, bu daha çox baş verir). Əlverişli inkişaf tendensiyası ilə biz bütün səviyyələrdə və bütün subyektlərdə tolerantlığa sosial-psixoloji münasibətin təmin edilməsi sisteminin formalaşmasında postsovet tranzit dövlətlərinin etnosiyasi təhlükəsizliyində etnokonfessionalıq müsbət rolunu görürük.

Bu kontekstdə dissertasiyada Azərbaycanda uzun əsrlər boyu formalaşmış etnik və dini tolerantlıq ənənələri göstərir. Bildiyiniz kimi, bu gün respublikada dövlətin hərtərəfli dəstəyi ilə 14 kilsə və 7 sinaqoq, xristian və yəhudi dini təhsil müəssisələri tam sərbəst fəaliyyət göstərir, etnokonfessional tolerantlığın daha da inkişafı üçün beynəlxalq hüquq normalarına uyğun olan möhkəm hüquqi baza yaradılmışdır. Bu baxımdan Azərbaycanın yüksək dövlət səviyyəsində keçirdiyi Bakı prosesi kimi tanınan beynəlxalq mədəniyyətlərə və dinlərə dialoq forumları da həqiqətən global əhəmiyyət kəsb edir.

“Milli inkişaf strategiyasının və ölkənin etnosiyasi təhlükəsizliyinin qarşılıqlı əlaqəsi” adlanan ikinci fəsilin üçüncü paragrafında milli inkişafın əsas parametrlərinin və postsovet məkanının dövlətlərində etnosiyasi təhlükəsizliyinin indikatorlarının analizi əsasında bu paragrafda onların formatlaşdırması cəhdi məsələni öz qarşımızda qoymuşduq.

Bu məsələnin realizə edilməsi üçün milli inkişafın və etnosiyasi təhlükəsizliyinin strategiyasının qarşılıqlı əlaqəsinin bir sıra amilləri tədqiq olunur, qloballaşma prosesləri ilə onların şərtləndirilməsi açılır. Bununla əlaqədar həmçinin bu zəmində postsovet ölkələrinin, bir tərəfdən, multivektorlu inkişaf və inteqrasiya

əsasında dünya "mozaikasında" öz yerini tapmaq, digər tərəfdən, etnosiyasi təhlükəsizliyinin effektiv mühafizə sisteminin formalaşması istiqamətlərində hərəkəti ilə bağlı yaranan strateji və etnosiyasi problemlər təhlil edilir.

Bu paraqrafda müəllif bildirir ki, "milli inkişaf" deyilən sistemdə üç məqamın dərk edilməsi lazımdır:

- sistem elementlər toplusu kimi həm onun ayrı-ayrı komponentlərinə, həm də onların əmələ gəldiyi mühitə əks təsir göstərməlidir;
- "milli inkişaf" milli məqsədlərin müəyyən deklarativ nomenklaturasına və onlar arasında tabeçiliyin müəyyən edilməsinə endirilə bilməz və azalmamalıdır - bundan əvvəl mövcud şərtlərin və meyarların kəmiyyət və keyfiyyət parametrləri (qiyməti) aparılmalıdır;
- qarşıya qoyulan məqsədlərə nail olmağın bütün yolları, üsulları və vasitələri, o cümlədən alternativlər təhlil edilməlidir.

Bu nöqteyi-nəzərdən tədqiq olunan fenomenin tərifini belə təqdim etmək olar: **milli inkişaf strategiyası** ölkənin orta və uzunmüddətli perspektivlərinin təzahürü əsasında onun ayrılmaz potensialının formalaşdırılması siyasətidir. Siyasi iştirakın bütün aktorları, inkişafın bütün aspektlərinin qarşılıqlı asılılığı, mövcud taktika və prosedurların optimallaşdırılması, insan inkişafının beynəlxalq məqsədləri ilə sıx əlaqə prinsipləri əsasında fəaliyyət göstərir.

Azərbaycana gəldikdə isə qeyd etmək lazımdır ki, 2020-ci il Vətən Müharibəsi və onun nəticələri ölkənin milli inkişaf strategiyasının prioritetlərinə ciddi yenidən baxılmasını tələb edirdi. İndi Prezident İlham Əliyev milli inkişaf proqramında Qarabağın dominantını xüsusi qeyd edir, yeni texnoloji oazis nəslini digər regionların iqtisadi sistemində islahatların aparılması perspektivi ilə birləşdirir. Qarabağ milli inkişaf strategiyasının başlanğıc nöqtəsidir.

İkinci fəslin "**Müasir geosiyasət kontekstində ölkənin etnosiyasi təhlükəsizliyi**" adlanan dördüncü yarım fəslində Bu bölmədə ölkənin etnosiyasi təhlükəsizliyi və bu kontekstdə Ermənistanla Azərbaycan arasındakı münaqişə, siyasi ədəbiyyatda

geniş yayılan “Yeni Böyük Oyun” («The New Great Game») modeli prizmasından araşdırılır. Bu “oyunun” əsas məqsədi Yaxın Şərqdən Mərkəzi Avrasiya kənarlarına qədər güc balansının geosiyasi konfigurasiyasının transformasiyası və dövlətlərin siyasi-coğrafi sərhədlərin dəyişilməsi yolu ilə böyük ərazi üzərində effektiv nəzarətə nail olmaqdan ibarətdir.

"Yeni Böyük Oyun", daxil olan Qafqaz dövlətlərində öz strateji məqsədlərinə nail olmaq üçün istifadə edilən alətlər dəsti həmçinin üç əsas bloka qruplaşdırılmış ola bilər: iki əsas formada – "humanitar müdaxilə" və "beynəlxalq terrorizmlə mübarizə" həyata keçirilən bu dövlətlərin işlərinə hərbi müdaxilə; regionda mövcud olan siyasi rejimlərdə arzu olunan dəyişikliklərə nail olmaq üçün xüsusi məxfi "ssenarilərin" reallaşdırılması ("rəngli inqilablar"); onlarda etnosiyasi münəqişələrin stimullaşdırılması, "dondurulması" və "buzdan ərinməsi" fazalarının dəyişməsi yolu ilə burada daimi "gərginlik" strategiyasının həyata keçirilməsi. Bütün bunlar nəticə çıxartmağa icazə verir ki, hal-hazırda biz Qafqaz regionunda "Yeni Böyük Oyunun" "idarə olunan kaos" ssenarisi formasında aktivləşməsinə müşahidə edirik.

Tədqiqat zamanı müəllif regionda geosiyasi vəziyyətin inkişafında yeni, “azərbaycanlı” vektorun formalaşması ilə bağlı qənaətə gəlir. 2020-ci il Vətən Müharibəsi və onun nəticələri açıq şəkildə göstərdi ki, bu gün regional geosiyasətdə “azərbaycanlı” vektorunun meydana çıxması “köhnə oyunçuları” öz planlarına ciddi şəkildə yenidən baxmağa vadar edir, təzyiqliq alətlərindən istifadə dairəsini xeyli daraldır.

“Yeni Böyük Oyun”da yeni – “Azərbaycan” vektorunun meydana çıxması son zamanlar qüvvələrin yenidən qruplaşması və regionda geosiyasi konfigurasiyanın dəyişməsi üçün mühüm amilə çevrilib ki, 15 iyun 2021-ci il tarixli Şuşa Bəyannaməsində bu mahiyyət etibarını ilə aparılan qiymətləndirmələrdə özünü daha qabarıq şəkildə büruzə verir.

Avrasiyanın keyfiyyətə yeni nəqliyyat-kommunikasiya arteriyasının əsasını qoyan tarixi “Zəngəzur dəhlizi” layihəsi İlham Əliyevin geosiyasi konsepsiyasında qırmızı xətt təşkil edir. İlham Əliyevin fikrincə, geosiyasi konsolidasiya və ya rəqabət geoiktisadi

maraqların imperativindən irəli gəlir, iqtisadi amillərin üstünlüyünün aktuallaşdırılması yolu ilə xarici siyasət və regional təsirin həyata keçirilməsini nəzərdə tutur.

Dissertasiyanın **“Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizliyinin etnosiyasi ölçüsü”** adlı üçüncü fəslə dörd paragrafdan ibarətdir.

“Etnosiyasi təhlükəsizlik: sistem meyarlarının müəyyənləşməsi” adlı birinci paragrafda elmi dövriyyəyə, bütövlükdə tədqiqat proqramlarının sahəsində, həm müasir dünyada etnosiyasi təhlükəsizliyinin dominant olması anlamı, həm də elmi-tətbiqi cəhətdən onun ölçüsünün effektiv metodikalarının yaradılmasının zəruriliyini, müəllif tərəfindən daxil etmək cəhdi göstərilir.

Bu tədqiqatda göstərilən kontekstdə və məsələlərin həllinə tuşlanmış aşağıda göstərilmiş müddəalar həyata keçirilmişdir: milli təhlükəsizliyin etnosiyasi aspektlərinin və onların əsas komponentlərinin hesablanması metodikasının əsaslandırılması; əsas amillərin və təhdidlərin dürüst ifadə edilməsi və s.

Bu məqsədlə, bu bölmə etnosiyasi təhlükəsizliyin kəmiyyətini müəyyən etməyə (parametrləşdirməyə) - etnosiyasi təhlükəsizliyin struktur əsasını təşkil edən və onun qiymətləndirilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edə biləcək əsas göstəriciləri öz çərçivələrində qruplaşdırmağa imkan verən sistem bloklarını ayırmağa çalışır.

Fikrimizcə, postsovet məkanının tranzit dövlətlərinin etnosiyasi təhlükəsizliyinin hesablanması metodologiyasını sistemləşdirmək üçün o, aşağıdakı alqoritmə yerinə yetirilməlidir:

- ölçmə vasitələrinin tətbiq olunduğu milli təhlükəsizliyin etnosiyasi aspektləri üçün əhəmiyyətli olan parametrlərin seçilməsi;
- digər indekslərdə artıq təyin edilmiş dəyişənlərin nisbi çəkisinin tapılması ilə birlikdə şərti nöqtələrdə göstərilən parametrlərin ölçülməsi;
- tədqiq olunan obyekt qruplarının (parametrlərinin) ümumi əmsallarının çıxarılması və bunun əsasında etnosiyasi təhlükəsizliyin inteqral indeksinin alınması;

- bu hesablama metodologiyasının Qafqazın tranzit dövlətlərinin, xüsusən də Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizliyinin etnosiyasi aspektlərinə tətbiqi.

Qeyd edək ki, bu cür tədqiqatlarda xüsusi çətinlik ölçmə obyektinə çevrilən parametrlərin seçilməsidir. Biz hesab edirik ki, iki böyük qrupun komponent tədqiqatına diqqət yetirmək daha məqsədəuyğundur: etnosiyasi təhlükəsizliyin amilləri və təhdidləri.

Milli təhlükəsizliyin təklif olunan etnosiyasi ölçüsünün növbəti mühüm komponenti etnosiyasi təhlükəsizliyin yekun integral indeksinin əldə edilməsidir - bu, etnosiyasi təhlükəsizliyin maksimum mümkün dəyərlərindən etnosiyasi təhlükəsizliyin orta dəyərinin çıxarılmasının nəticəsi olan formatlaşdırılmış dəyərdir. Onun əsas kəmiyyət göstəricilərinin orta cəminin (şərti ballarla) maksimuma bölünməsinin qalığı kimi alınan isə təhlükədir.

Üçüncü fəslin *“Azərbaycan Respublikasının etnosiyasi təhlükəsizliyinin əsas amilləri və təhdidləri”* adlı ikinci yarımfəslində müəllif tərəfindən təklif edilmiş etnosiyasi təhlükəsizliyin tərifindən belə sistem blokların ayrılmasının ehtiyacı yaranır ki, onlar etnosiyasi təhlükəsizliyin struktur əsasını təşkil edərək, öz çərçivələrində onun vəziyyətinin qiymətləndirilməsi üçün əhəmiyyətli mənaya malik ola bilən əsas göstəriciləri qruplaşdırmağa imkan verir.

Tədqiqatın obyektivliyinin və verifikasiya səviyyəsinin artımı üçün, etnosiyasi təhlükəsizliyin amilləri seçimi zamanı biz geniş beynəlxalq elmi ictimaiyyət tərəfindən tanınmış indekslərlə əməliyyat etməyə çalışırıq. Məhz bu səbəbdən, yuxarıda göstərilmiş prinsiplər əsasında təşkil edilmiş Azərbaycan Respublikasının etnosiyasi təhlükəsizliyinin əsas amillərinin və təhdidlərinin cədvəlləri, fikirimizcə, bütövlüklə elmi etibarlılığın tələbləri baxımından tutarlı hesab edilə bilər.

Xüsusi əminliklə demək olar ki, Azərbaycan cəmiyyətində ən çox müzakirə olunan məsələlərdən biri - hərbi-siyasi təhlükəsizlik sistemlərindən (NATO, KTMT) birinə qoşulmağın məqsədəuyğunluğu ölkə üçün məhz dövlət və onun etnosiyasi təhlükəsizliyin təmin edilməsi kontekstində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Son nəticədə İlham Əliyevin bəyan etdiyi balanslaşdırılmış çoxvektorlu xarici siyasət kontekstində Azərbaycanın hərbi-siyasi və geosiyasi seçimi əsas dünya aktorlarının Qarabağ probleminin həllinə real töhfəsi ilə şərtlənəcək, yəni etnosiyasi mülahizələr 15 iyun 2021-ci il tarixli Şuşa Bəyannaməsi bunun əyani təsdiqidir.

Etnosiyasi dominant prizmasından ölkənin təhlükəsizliyinə xarici və daxili təhdidlərin inteqral indeksində ifadə olunan daha bir amil də sındırılır. Artıq göz qabağındadır ki, dünya və regional güclər arasında uzunmüddətli münaqişənin həllində müstəsna vəsitəçilik hüququ uğrunda mübarizədə nəzərəcarpacaq artım müşahidə olunur.

Bu mübarizə 10 noyabr 2020-ci il tarixli Moskva üçtərəfli sazişi ilə daha da şiddətləndi. Üstəlik, etiraf etmək lazımdır ki, bu və ya digər “güc mərkəzi”ni münaqişənin həlli formatından çıxarmaq cəhdləri regionun öz maraqlarının qarşdurma meydanına çevrilməsi ilə bağlı qorxuları xeyli artırır. Belə olan halda hadisələrin inkişafı üçün “güclü” ssenarilərin, “rəngli” inqilabların, daxili və xarici təhlükələrin diapazonunun kəmiyyət və keyfiyyətə genişlənməsinin mümkünlüyü kəskin şəkildə artır.

Beləliklə, Azərbaycanın milli təhlükəsizliyinə etnosiyasi təhdidlərin konfigurasiyası və keyfiyyət parametrləri bir tərəfdən, onların ayrı-ayrı növləri arasında birbaşa daxili korrelyasiyanı əks etdirirsə, digər tərəfdən, latent və açıq neqativ amillər kompleksinin dolayı yolla təhlükəsizlik sahəsinin müəyyən edilməsini əks etdirir.

“Azərbaycan Respublikasının etnosiyasi təhlükəsizlik indeksi və milli təhlükəsizliyinin təminatı strategiyası” adlanan üçüncü fəslin üçüncü paragrafında tədqiqatın məntiqi və onun gedişində alınmış nəticələr, bizə həmçinin Azərbaycan Respublikasının vəziyyəti ilə bağlı inteqral indeksini çıxarmağa imkan verir. Etnosiyasi təhlükəsizliyin inteqral indeksinin müəyyən edilməsində və xüsusən onun sistemli idarə olunmasında ən çətin məsələ, həm daxili (amil – amil; təhdid – təhdid), həm də xarici (amil – təhdid) korrelyasiyaların analizi problemi çıxış edir.

Bu məsələ məzmunca çoxplanlı və həcminə görə son dərəcə genişdir və buna görə ayrı tədqiqatın predmeti olmalıdır. Lakin iddia etmək olar ki, etnosiyasi təhlükəsizliyinin amilləri və ona olan

təhdidləri arasında qarşılıqlı əlaqə ikili xarakter daşıyır. Bu onunla bağlıdır ki, milli təhlükəsizliyin müxtəlif seqmentlərinin trendləri öz aralarında çətin qeyri-xətti əlaqədəirlər:

- strateji xarakter daşıyan amillərin, həmçinin bilavasitə etnosiyasi amillərin artması və ya azaldılması etnosiyasi təhdidlərinin zəifləməsi və ya güclənməsi ilə düz proporsional əlaqədə olur;
- iqtisadi xarakter daşıyan amillər etnosiyasi təhdidlər sferasında əks proporsional əlaqədə olur.

Bu paraqrafda göstərilir ki, Azərbaycanın yeni regional güc kimi sürətlə güclənməsi prosesi, əslində, Qafqazda hərbi-siyasi təhlükəsizliyin yeni konfigurasiyasını, ümumilikdə regional beynəlxalq münasibətlərin arxitekturasını yaradır.

Birincisi, Azərbaycanın iqtisadi və hərbi qüdrətinin güclənməsi əvvəlki “dondurulmuş” vəziyyətdə Ermənistanla Azərbaycan arasında münaqişənin daha da qorunub saxlanmasını mümkünsüz etdi. 2020-ci il Vətən Müharibəsindən sonra bir sıra xarici KİV-lər hətta Azərbaycanın guya aqressivliyi ilə bağlı fikirlər səsləndirməyə başlayıb və vaxtaşırı onun hərbi xərclərinin artımını azaltmaq, hətta dayandırmaq çağırışları da edilir. Ancaq söhbət azərbaycanlıların təbii aqressivliyi ilə bağlı ümumi “mif”də deyil (dünya erməni diasporasının təbliğat maşını da buna görədir). Sual daha dərinədir - Azərbaycanın bu gün demək olar ki, bütün dünya birliyi tərəfindən tanınan regionda yeni statusu, onun Avropanın enerji təhlükəsizliyinin təmin edilməsində iştirakı onun ərazilərinin bir hissəsinin davamlı işğalı şəraitində dolğun ola bilməzdi.

İkincisi, bu amil həm də köhnə sxemlərin münaqişənin həllini qeyri-mümkün edir, çünki sülhməramlı vasitəçiliyin əsasını lap əvvəldən münaqişənin həlli deyil, daha çox onun üzərində nəzarətə nail olmaq, bununla da sabitliyin təmin edilməsi istəyi təşkil edirdi. Dünya siyasətinin əsas aktorlarının maraqları müəyyən zamana qədər bu yanaşma öz nəticəsini verdi, lakin bu gün Qafqaz regionunda yeni “Azərbaycan amili”nin meydana çıxması və ATƏT-in Minsk Qrupunun total nüfuzdan düşməsi ilə vəziyyət kəskin şəkildə dəyişir ki, həm Qərb, həm də Rusiya planlarına düzəlişlər etmək məcburiyyətində qalırlar. Eyni zamanda, son onilliklərin

hadisələri açıq şəkildə göstərir ki, Azərbaycan öz milli maraqlarını təmin etmək üçün artıq müstəqil şəkildə strateji müttəfiqləri seçmək iqtidarındadır.

Üçüncüsü, XX əsrin sonu - XXI əsrin əvvəllərində baş verən hadisələr postsovet dövlətlərinin siyasi elitasına inandırıcı şəkildə nümayiş etdirdi ki, onların dövlətçiliyinin əsas təhlükələri ilk növbədə etnosiyasi “maşa”lardadır, inteqral dövlət orqanizmi onların köməyi ilə maraqlı xarici qüvvələr bu dövlətləri parçalaya bilər. Buna görə də Azərbaycan Respublikasının milli inkişafının müasirləşdirilməsi üzrə strateji kurs işlənilib hazırlanarkən və həyata keçirilərkən ən mühüm etnosiyasi komponentlər nəzərə alınır:

- respublikanın regionlarının, o cümlədən nəzərəcarpacaq çoxmillətli tərkibə malik regionlarının sürətləndirilmiş sosial-iqtisadi inkişafı;
- millətlərarası və konfessiyalararası tolerantlığa nail olmağa yönəlmiş dövlət siyasəti;
- etnik mənsubiyyəti arxa plana “keçirən” “azərbaycançılıq” ideologiyasının fəal təbliğatı, milli şüurun formalaşmasına zəmin yaradılması.

Üçüncü fəslin **“Post-konflikt etnosiyasətinin” formalaşması Azərbaycan Respublikasının etnosiyasi təhlükəsizliyinin təmin edilməsinin şərti kimi**” adlanan dördüncü yarımfəslində məsələnin 2 tərəfinin aydın ayrılması haqqında fikir əsaslandırılır: Qarabağ problemi – etnogeosiyasi xarakterə malikdir və Yaxın və Orta Şərqi bir növ “qapı” rolunu oynayan Qafqaz–Xəzər regionu üzərində möhkəm geostrateji nəzarət qurulması planları ilə bağlıdır; Dağlıq Qarabağ münaqişəsi – öz bünövrəsində etnosiyasi matrisini saxlayaraq, dünya geosiyasətinin və geoiqtisadiyyətinin tətbiqi aspektlərinin reallaşdırılmasında mexanizm rolunu oynayıb və bu gün oynamaqda davam edir.

Bu kontekstdə 2020-ci il Vətən Müharibəsi nəticəsində mümkün olmuş Qarabağ münaqişəsinin həlli Ermənistan–Azərbaycan münasibətlərində “post-konflikt etnosiyasətinin” formalaşması üçün zəruri şərt olaraq, öz növbəsində Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizliyinin etnosiyasi aspektlərinə mövcud olan təhdidləri aradan qaldıracaq.

Bu yaxınlara qədər hamı tərəfindən qəbul edilmiş “Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin həlli” ifadəsini xatırlasaq, indi Prezident İlham Əliyevin münaqişənin tam başa çatması ilə bağlı bəyənətindən sonra onun məsələnin digər ölçüsü – “ermənistan-azərbaycan münasibətlərinin nizamlanması”, o cümlədən Ermənistan və Azərbaycan arasında münasibətlər, hələ də öz aktuallığını itirməyib.

2020-ci ilin Vətən Müharibəsi və Azərbaycanın sonrakı siyasi-diplomatik uğurları ilə paralel olaraq Ermənistan dövlətçiliyinin dərin sistemli böhranı bu münaqişənin geosiyasi tərəfini demək olar ki, tamamilə “boşaltdı”. Faktiki olaraq tamamilə yeni geosiyasi realıq sürətlə üzə çıxdı – respub-likanın beynəlxalq səviyyədə tanınmış sərhədləri daxilində ərazi bütövlüyü və dövlət suverenliyinin bərpası, regionda bütün kommunikasiya arteriyalarının blokdan çıxarılmasına, o cümlədən transmilli “Zəngəzur dəhlizi”nin yaradılmasına başlanması Azərbaycanın Cənubi Qafqazın şeksiz hərbi-siyasi və iqtisadi regional liderinə çevrilməsi, kimin mövqeyini nəzərə almadan bundan sonra regionda heç bir mühüm məsələni həll edə bilməz.

Bu (geosiyasi və substantiv) kontekstdə, demək olar ki, 200 illik tarixə malik Qarabağ münaqişəsi həqiqətən də başa çatıb və belə kardinal həll artıq dönməzdir.

Eyni zamanda etiraf etmək lazımdır ki, indiki post-münaqişə reallıqlarında ölkənin milli təhlükəsizliyinə təhdid yaradan faktorlar hələ də aktualdır. Yəni Azərbaycanın tərkibindəki erməni etnosu, Ermənistanda quduz revanşist dairələr və Ermənistan nümayəndələrinin kompakt məskunlaşdıqları yerdə qalan separatçı əhval-ruhiyyəni bura aid etmək olar. Artıq etnosiyasi olan bu kontekstdə Qarabağ münaqişəsinin həlli Ermənistan-Azərbaycan münasibətləri-nin bütün spektrinin - dövlətlərarası münasibətlərdən və iqtisadi əməkdaşlıqdan tutmuş, sosial və məişət müstəvisində millətlərarası münasibətlərdən sağlam mühitə kimi həlli üçün zəruri zəmin yaratmışdır.

Başqa sözlə, Qarabağ münaqişəsinin həlli “münaqişədən sonrakı etnosiyasət”in formalaşması üçün yeni substantiv şəraitə yol açdı. Prezident İlham Əliyevin dəfələrlə etdiyi müraciətlər və sülh təşəbbüsləri, o cümlədən 2021-ci ilin iyununda Türkiyə Prezidenti

R.T.Ərdoğan tərəfindən regional dövlətlərin Altıtərəfli əməkdaşlıq Platformasının yaradılması təklifi belə konstruktiv kursun əyani sübutu oldu.

Dördüncü fəsil “Azərbaycan Respublikasının etnosiyasi təhlükəsizliyinin konseptual əsasları” dörd yarım fəsildən ibarətdir.

Bu fəslin **“Azərbaycançılıq” Azərbaycan Respublikasının etnosiyasi təhlükəsizliyinin formalaşmasında ideoloji əsası kimi**” adlı paraqrafında göstərilir ki, inkişafın hazırkı mərhələsində məğz "azərbaycançılıq" milli-dövlət ideologiyası milli ideyanın və milli idealın, milli iqtisadi və siyasi məqsədlərə nail olmaq üçün müəyyən bir vasitədir, onların real və uzunmüddətli milli (etnososial) maraqlara uyğunluğunun və ya uyğun olmaması nöqtəyi-nəzərindən qiymətləndirilməsinin meyarıdır.

Xalqın özünüidentifikasiyasının belə istiqamətinin ən mühüm şərti onun etnomədəni və dini tolerantlıq ənənəsinə malik olmasıdır. Məhz buna görə də müstəqil Azərbaycan dövlətçiliyinin formalaşması tolerantlıq ənənələrindən məqsədyönlü istifadə ilə sıx bağlı olduğu ortaya çıxdı. Prezident İlham Əliyev öz çıxışlarında respublikamızın xalqları arasında etnokonfessional tolerantlığın fitri olduğunu dəfələrlə vurğulamışdır. Biz qəsdən diqqəti etnomədəni identikliyin tərkib komponentlərindən yalnız birinə - tolerantlığa yönəlddik, çünki onun mövcudluğu, olmaması və ya aşağı səviyyəsi əvvəllər qeyd etdiyimiz bu və ya digər identiklik növünün dominantlığını əvvəlcədən müəyyən edir.

Eyni zamanda, etiraf etmək lazımdır ki, yuxarıda qeyd olunanlar, eləcə də etnomədəni kimliyin mühüm aspektlərinin daha geniş versiyaları bu bölmədə qoyulan suala, yəni hansı müstəvidə (tarixi, siyasi, iqtisadi və s.) onun etnomədəni özünəməxsusluğunun formalaşmasının səbəb-nəticə əlaqələrinin strukturlaşdırılması birbaşa və birmənalı cavab vermir.

Yuxarıdakıları ümumiləşdirərək qeyd edirik ki, müəllifin bu məsələ ilə bağlı mövqeyini aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar. Praktiki olaraq bütün xalqların etnogenezi prosesində “biz” və “onlar” obrazlarında etnopsixoloji səviyyədə təsbit olunmuş yerli fərdlər qrupunun etnik (milli) özünüdərk olmuşdur və əksər hallarda indi də davam edir. Məhz bu mərhələdə (hətta bu prosesin mümkün

və əhəmiyyətli dərəcədə fərqli şərtləri nəzərə alınmaqla) müəyyən ərazi çərçivələrində getdikcə daha çox təcrid olunmuş bu yerli qrupun müəyyən mədəni və linqvistik birliyi formalaşır.

Dördüncü fəslin **“Ölkənin modernləşmə kontekstində etnosiyasi təhlükəsizliyinin təminatı strategiyasının prioritetləri”** adlı ikinci paragrafında ölkənin etnosiyasi təhlükəsizlik strategiyasının formalaşması probleminin Azərbaycanın modernləşməyə strateji kursu prizmasından baxılması, onun əsas prioritetlərinin üç böyük qrupa ayırmağa imkan verir: geosiyasi, geoiqtisadi və etnomədəni.

Azərbaycan Respublikasının etnosiyasi təhlükəsizliyinin strategiyasını *geosiyasi prioritetlərinə* aid etmək olar: *bütün* işğal olunmuş Azərbaycan ərazilərinin qayıdışı probleminin diplomatik və hərbi-siyasi həlli; Naxçıvanın ekslav vəziyyətdən çıxarılması; xarici hərbi bazaların və qoşunların öz ərazisində yerləşdirmənin buraxılmaması, hərbi-siyasi bloklarla əməkdaşlığın cari siyasi trendlərlə məhdudluğu, Qafqaz və Xəzərin regionlarının demilitarizasiyası ilə bağlı səylərlə yanaşı öz hərbi potensialının artırılması; Xəzər dənizinin statusu məsələsinin həlli və onun demilitarizasiyası; Qafqazda ATƏT tipli regional təhlükəsizlik və əməkdaşlıq üzrə qabil sisteminin yaradılmasına təşəbbüslər, hansı ki, uzunmüddətli perspektivdə əlverişli siyasi və iqtisadi şərait yaranarsa, yeni inteqrasiya birləşməsinə çevrilə bilər – məsələn, Qafqaz İttifaqına.

Geoiqtisadi prioritetlərə aid etmək olar: azad edilmiş Azərbaycan ərazilərinin effektiv iqtisadi reinteq-rasiyası; Azərbaycan iqtisadiyyatının cazibədar modeli, onun reyting göstəricilərinin yaxşılaşması (iqtisadi azadlıq, biznes mühiti, innovasiyalar); Qarabağın iqtisadi reinteqrasiyası; region dövlətlərin iqtisadi layihələrdə Azərbaycan kapitalının aktiv iştirakı; "yeni regionalizm" strategiyasının iqtisadi təminatı üzrə təşəbbüslər – Qafqaz regionunun ümumi iqtisadi məkanının yaradılması: gömrük şurası, birləşmiş enerji sistemi, tarif və bank siyasəti və s.

Etnomədəni prioritetlərə aid etmək olar: sivilizasiya missiyası; milli ideologiya/milli ideya; etnososiomədəni eynilik; etnosiyasi və etnokofessional sabitlik; vətəndaş milləti; "yeni

regionalizm" strategiyası kontekstində bəyan edilən məqsədlərin aşkarlığı və region dövlətlərin daxili işlərinə qarışmamaq prinsiplərinə əsas tutaraq burada olan Azərbaycan etnik areallarına humanitar dəstək.

Dördüncü fəslin **“Azərbaycan Respublikasının etnosiyasi təhlükəsizliyinin təminat sistemi”** adlı üçüncü paragrafında ölkənin milli təhlükəsizliyinin tərkib hissəsi kimi Azərbaycan Respublikasının etnosiyasi təhlükəsizliyinin təminat sistemi fəaliyyətinin əsas məqsədi bütün çoxmillətli Azərbaycan xalqının həyati əhəmiyyətli maraqlarının lazımı səviyyədə müdafiəsi və onun inkişafı üçün əlverişli şəraitin yaradılmasından ibarətdir.

Məsələn, Azərbaycan Respublikasının “Milli təhlükəsizlik haqqında” Qanununun 8.2. maddəsində deyilir: “Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizliyinin təmin olunması sistemi vahid dövlət siyasətinin hazırlanması, siyasi, iqtisadi, sosial, hərbi, informasiya, ekoloji, elm, mədəniyyət və mənəviyyat, habelə digər sahələrdə milli maraqların qorunması prosesinin kompleks fəaliyyət şəklində səmərəli tətbiqi üçün yaradılır”.¹⁶

Bu mövqərdən çıxış edərək, Azərbaycan Respublikasının etnosiyasi təhlükəsizliyinin təmin edilməsi sisteminin əsas vəzifələri kimi müəyyən etmək olar: etnosiyasi təhlükəsizliyin məqsədlərinin və Azərbaycan xalqının milli maraqlarının müdafiəsi üçün fundamental vəzifələrin müəyyən edilməsi; etnosiyasi təhlükəsizliyin məqsədlərinin ölkənin milli inkişaf məqsədləri ilə əlaqələndirilməsi; qarşıya qoyulan məqsəd və vəzifələrə nail olmaq üçün vasitələrin müəyyən edilməsi; ölkənin milli təhlükəsizliyinə xarici və daxili təhdidlərin proqnozlaşdırılması zamanı etnosiyasi aspektlərin nəzərə alınması.

Azərbaycan Respublikasının etnosiyasi təhlükəsizliyinin təminat sisteminin əsas prinsipləri aşağıdakı qaydada müəyyən edilə bilər: subsidiarlıq, normativlik, sistemlik, funksionallıq, optimallıq.

Müəllif qeyd edir ki, bu gün Azərbaycanda postsovet məkanının bir çox dövlətlərindən fərqli ola-raq sabit ictimai-siyasi və

---

¹⁶ Milli təhlükəsizlik haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu. B., “Qanun”, 2008.

iqtisadi vəziyyət formalaşmış. Bununla belə, siyasiləşmiş etnik mənsubiyyətin münaqişəyə meyilli olması hələ də ölkənin suverenliyi və ərazi bütövlüyü üçün ən böyük təhlükədir. Məhz milli təhlükəsizlik sisteminin bu əsas subyektlərinin meydana çıxan etnosiyasi təhlükəsizlik problemlərinə münasibəti, son nəticədə Azərbaycan xalqının milli mənafeələrinin, onun milli taleyinin real müdafiəsi ilə bağlıdır.

“XXI əsrin birinci yarısında Azərbaycan Respublikasının etnosiyasi təhlükəsizliyinin inkişaf perspektivləri: əsas proqnoz ssenarilər” adlı Yuxarıda göstərilmiş amillər etnosiyasi təhlükəsizliyinin inkişaf perspektivlərinin anlaması və onun mümkün olan baza ssenari konturlarının cizgilənməsi üçün əhəmiyyətli ola bilər.

Ssenari 1. – "Azərbaycanın unitarizasiyası" – bu Azərbaycan xalqının ümumi etnik məkanı ilə ölkənin döv-lət sərhədlərinin uyğunluğa gətirilməsidir. Faktiki olaraq, burada "Yeni Böyük Oyun" üslubunda mövcud döv-lətlərarası sərhədlərin kardinal şəkildə sınıması nəzərdə tutulur. Bu planda müəyyən şərtliliklə Azərbaycan döv-lətçiliyinin yeni formatının mövcud iki – böyük" (ABŞ) və "kiçik" (Rusiya) hipotetik layihələri haqqında danışmaq olar.

Ssenari 2. – "Azərbaycanın inteqrasiyası". Bu günə Azərbaycanın inteqrasiyasının nisbətən dəqiq 3 istiqaməti mövcuddur: Avro-atlantik (ABŞ, Avropa) – Avropa Birliyi, NATO; Avrasiya (Rusiya, Çin) – Avrasiya İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı, Şanxay Əməkdaşlıq Təşkilatı, Kollektiv Təhlükəsizlik Müqaviləsi Təşkilatı; Türk-islam – İKT, Türk Dövlətləri Təşkilatı (2021-ci ildən).

Ssenari 3. – "yeni regionalizm". Bu gün Qafqaz regionunda regional təhlükəsizliyin və siyasi-iqtisadi əməkdaşlığın yeni, müvəffəqiyyətli modelinə son dərəcə ehtiyac duyulur. Belə birləşmə (onu şərti Qafqaz İttifaqı adlandıraraq), aydın səbəblərə görə Avropa Birliyinin analoqu ola bilməz və özünün funksional imkanlarına görə MERKOSUR və ya NAFTA tipli inteqrasiya ittifaqlarına daha yaxın olardı.

Təbii ki, yaxın vaxtlara qədər bu ssenari tamamilə utopik görünürdü, çünki tarixi yaddaşın mənfi cəhətləri və Qafqazda dövlət

sərhədlərinin coğrafiyası hələ uzun müddət ərzində burada yaşayan xalqların bu gününə və gələcəyinə təsir göstərəcək. Lakin 2020-ci il İkinci Qarabağ müharibəsi integrasiyanın inkişaf perspektivləri də daxil olmaqla bir çox köklü ideyaları alt-üst etdi.

Bizə elə gəlir ki, müasir Azərbaycanın geosiyasi və geoiqtisadi mövqeyinin xüsusiyyətləri bütün bu parametrlərə tam cavab verir. Məhz buna görə də yuxarıdakı ssenari şərhləri tək cəsi siyasi qərarların qəbulu məkanının genişləndirilməsi üçün nəzəri imkanlar təqdim etmir, həm də ölkənin etnosiyasi təhlükəsizliyinin strateji prioritetlərinə adekvat baxışa kömək edir.

Dissertasiya işinin *nəticə* hissəsində tədqiqatın yekunları, ümumiləşdirilmələr və bir sıra praktiki tövsiyələr verilmişdir. Eyni zamanda, müəllif yeni elmi istiqamətin - “*etnosiyasi təhlükəsizlik*”in yaradılmasına başlamaq zərurəti ideyasını əsaslandırmağa cəhd göstərmişdir. Buna ehtiyac ondan irəli gəlir ki, XXI əsrdə qloballaşmanın təsiri altında formalaşan köhnə dövlətçilik formaları və milli inkişafıla bağlı qeyri-müəyyənlik istər-istəməz etnosiyasi proseslərin yeni formatını yaradacaq, alternativ etnosiyasi düsturlar axtarışını gücləndirəcək və XXI əsrdə milli inkişafın formalaşmasına şərait yaradacaq. Bu müvafiq olaraq dövlətlərin və xalqların təhlükəsizliyinə təhdidlərin keyfiyyətə yeni formalarını yaradır.

Dissertasiyada “*etnosiyasi təhlükəsizlik*” kateqoriyasını ölkənin etnosiyasi inkişafının həyati mənafeələrinin, proseslərinin və institutlarının birbaşa və dolayı (dolayı) yolla reallaşan sabitliyi pozan amillərin (potensial və real) təhdidlər və təhlükələr kimi dağıcı təsirdən müdafiə vəziyyəti kimi müəyyən edir. Dissertasiya işində milli təhlükəsizliyin etnosiyasi ölçüsü prizmasından aşağıdakı məsələlər açıqlanır: milli təhlükəsizliyə müasir təhdidlər kontekstində müasir etnosiyasi proseslərin xarakteri; milli təhlükəsizliyin etnosiyasi aspektlərinin müzakirəsi; əsas etnosiyasi ziddiyyətlər və etnosiyasi təhlükəsizliyin təmin edilməsinin ən aktual problemləri; tranzit dövlətlərdə etnosiyasi təhlükəsizliyə çağırışlar və təhdidlər kompleksi, onlarda etnik sahədə dövlət siyasətinin formalaşması.

Tədqiqat mövzusunun işlənilməsində özünün əsas töhfəsi kimi müəllif bu işin gələcəkdə milli təhlükəsizliyin etnosiyasi

aspektləri problemi ilə bağlı nəzəri diskussiyalar və metodoloji axtarışlar üçün əsas olacağını ümüd edir.

Dissertasiyanın əsas müddəaları müəllifin aşağıdakı nəşrlərində öz əksini tapmışdır:

1. Этнополитическая безопасность: императив и парадигма эпохи глобализации. Монография. Баку: Элм, 2009. – 172 с.
2. Xarici ölkələrdə siyasət elmi. //Dirçəliş, 1992, № 3, с. 20-25
3. Национальные отношения и эвристический потенциал философского знания. // Новое мышление и философия. Материалы республиканской конференции философов. Баку: Элм, 1994, с. 20-25
4. Лидер и общество: исторический взгляд на Азербайджан. //Dövlət müdriklik məktəbi. “Heydər Əliyev və dövlət idarəçiliyi: nəzəriyyə və təcrübə” mövzusunda (3-4 may 2000-ci il). Elmi-praktiki konfransın materialları. Bakı: Çarşıoğlu, 2000, s.175 - 17
5. Гейдар Алиев и стратегия этнополитической безопасности Азербайджанской Республики. //«XX – XXI: iki əsrin nadir dövlət xadimi və lideri» mövzusunda Elmi sessiyanın (22 aprel 2003-ci il) materialları. Bakı: Çarşıoğlu, 2003, s.143-14
6. Этнополитика в контексте глобализации: философский анализ.// Fəlsəfə. Elmi-nəzəri jurnal. AMEA-nın Fəlsəfə, Sosiologiya və Hüquq İnstitutu. Bakı, 2006, № 1(2), s. 79–85
7. Globalization and ethnic policy in the Caucasus: between the beetle and the block. //The Caucasus & Globalization, Journal of Social, Political and Economic Studies, Vol.1(2), 2007, Sweden, CA&CC Press, pp. 6-17
8. Ethno-political dimension of national security and globalization challenges. //The Caucasus & Globalization, Journal of Social, Political and Economic Studies, Vol.1(5), 2007, Sweden, CA&CC Press, pp. 39-53
9. Qlobal və regional səviyyələrdə milli təhlükəsizlik təminatının müasir problemləri //Beynəlxalq hüquq və inteqrasiya problemləri. Elmi analitik və praktiki jurnal.2007, 3-4 (11-12), с.310-313

10. Проблема информационного обеспечения национальной безопасности. //“Dövlət idarəçiliyində informasiya texnologiyalarının tətbiqi” mövzusunda Elmi-praktiri konrans.14 may 2008-ci il. c. 49-52

11. National development strategy and ethno-political security in the age of globalization. //The Caucasus & Globalization, Journal of Social, Political and Economic Studies, Vol.2, Issue 2, 2008, Sweden, CA&CC Press, pp. 14-3

12. Этнополитика как доминантный фактор национальной безопасности.//Dirçəliş – XX1 əsr, 126 – 127 / 2008, c.116-123

13. The Caucasian states: ethnic and confessional factor of national security. //The Caucasus & Globalization, Journal of Social, Political and Economic Studies, Vol.2, Issue 3, 2008, Sweden, CA&CC Press, pp.7–19

14. Ethno-political dimension of Azerbaijan’s national security. //The Caucasus & Globalization, Journal of Social, Political and Economic Studies, Vol.2, Issue 4,2008, Sweden, CA&CC Press, pp. 6-

15. The Nagorno-Karabakh conflict in the context of retrospective ethno-geopolitics. //Central Asia and the Caucasus, Journal of Social and Political Studies, 2009, № 1 (55), Sweden, CA&CC Press, pp. 63-74

16. Этнополитическая безопасность и проблема демократического транзита в новых независимых государствах. //Dövlət idarəçiliyi: nəzəriyyə və təcrübə. Elmi-nəzəri jurnal. 2009, № 1 (25), s.148-155

17. Politics of Azerbaijan Republic in 2008.//Central Eurasia 2008. Analytical Annual, CA&CC Press, Lulea, Stockholm, Sweden, 2009, pp. 76 - 83

18. Этноисторические корни Нагорно-Карабахского конфликта. // Tarix və onun problemləri. Nəzəri, Elmi, Metodik Jurnal, Bakı, №1, 2009, c. 142-1

19. How the Karabakh conflict fits the New Great Game context. //The Caucasus & Globalization, Journal of Social, Political and Economic Studies, Vol.3, Issue 2 - 3, 2009, Sweden, CA&CC Press, pp. 25 - 37

20. Соотношение этнополитики и религии в обеспечении этнополитической безопасности. // *Tarix və onun problemləri. Nəzəri, Elmi, Metodik Jurnal, Bakı, № 3, 2009, с. 210 - 214*

21. Урегулирование Нагорно-Карабахского конфликта: текущие тренды и перспективы. // Доклады Национальной Академии Наук Азербайджана. Том LXV, 2009, № 6, с.150 -155

22. Современные этнополитические процессы: сущность и тенденции. //Известия Педагогического Университета. Серия гуманитарных наук. - Баку, № 1, 2010, 148 - 152

23. Новые измерения философии безопасности в глобализирующемся мире. // “Ümumvəhdət fəlsəfəsi bə müasir elm”. Elmi-praktiki seminarın toplusu. 30-31 mart 2010-ci il. Bakı. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Elmin İnkişafı Fondu. 2010, с. 50-51

24. Основные факторы и угрозы этнополитической безопасности Азербайджанской Республики.// *Tarix və onun problemləri. Nəzəri, Elmi, Metodik Jurnal, Bakı, № 4, 2009, с. 144-148*

25. Дискуссии о сущности национальной безопасности. Известия Педагогического Университета. Серия гуманитарных наук. Баку, № 2, 2010, № 3, с.180 -184

26. Нагорно-Карабахский конфликт и тренды геополитической активности в Кавказском регионе. // *Tarix və onun problemləri. Nəzəri, Elmi, Metodik Jurnal, Bakı, № 1, 2010, с.123-126*

27. Azerbaijan: ethno-political security in the first half of the 21st century // *Central Asia and the Caucasus, Journal of Social and Political Studies, Vol.11, Issue 2, 2010, Sweden, CA&CC Press, pp. 88 - 95*

28. Azerbaijan: strategy of ethno-political security in the modernization context // *The Caucasus & Globalization, Journal of Social, Political and Economic Studies, Vol.4, Issue 1-2, 2010, Sweden, CA&CC Press, pp.43 – 50*

29. Этнополитическая безопасность как составная часть национальной безопасности. // *AMEA-nın Fəlsəfə, Sosiologiya və*

Hüquq İnstitutu. Elmi əsərlər. Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal. Bakı, 2010, № 1(14), s. 201-204

30. Государственное управление этнополитическими процессами в Азербайджане в контексте модернизации страны // Dövlət idarəçiliyi: nəzəriyyə və təcrübə. Elmi-nəzəri jurnal. 2010, № 4 (32), s. 164-168

31. Концепт стратегии национального развития в постсоветских государствах: общий дискурс проблемы // Материалы V Международного форума стран-партнеров в области подготовки и переподготовки кадров для государственной и муниципальной службы /Кыргызстан, Бишкек, 17-18 декабря 2010 г./ Вестник Академии управления при Президенте Кыргызской республики, 2011, № 12, с. 218 -223

32. Национальная идея и государственное управление этнополитическими процессами // Səmərəli dövlət idarəçiliyi: zamanın çağırışları. Beynəlxalq elmi konfransın materialları (05-06 dekabr 2011-ci il).Bakı, 2012, s.175–177

33. The Caucasian pentagram: a curse or a lucky chance? // The Caucasus & Globalization, Journal of Social, Political and Economic Studies, Vol.7, Issue 3-4, 2013, Sweden, CA&CC Press, pp.7 -26

34. Дискурс безопасности на Кавказе в контексте глобализации // Человек, общество, природа в эпоху глобальных трансформаций: безопасность и развитие. Семнадцатые Вавиловские чтения: материалы постоянно действующей международной междисциплинарной научной конференции: в 2 ч./под общ.ред. проф. В.П. Шалаева. – Йошкар-Ола: Поволжский государственный технологический университет, 2014. Часть I, с.8-10

35. The national idea and national ideology in the sustainability of ethnocultural identity // Central Asia and the Caucasus, Journal of Social and Political Studies, Vol.16, Issue 3-4, 2015, Sweden, CA&CC Press, pp. 32-41

36. «Большой Кавказ» в геополитике XXI века // Социальное время. // Научный журнал. 2015, № 3. Йошкар-Ола: Поволжский государственный технологический университет, с. 109-118 Nature of phenomenon of ethno-confessionality: ethnic or reli-

gious? // The International Journal of Human Resources Management. Vol 27, Issue 18, 2016, pp. 128 – 133 // Indexed by Social Science Citation – Thomson & Reuters. Impact Factor: 1.042

37. Нагорно-Карабахский конфликт в геополитике Кавказа // Qafqazşünaşların I Beynəlxalq Forumu /17-18 aprel 2017-ci il/. Bakı, Elmi məqalələr. 1-ci kitab. – Bakı, MTM İnnovation, 2017, s.374-378

38. Ethnopolitical aspects of national security in the globalization era // Central Asia and the Caucasus, Journal of Social and Political Studies, Vol.18, Issue 3, 2017, Sweden, CA&CC Press, pp. 14-25

39. Текущие тренды геополитической активности в Кавказском регионе // НАУЧНЫЙ ВЕСТНИК Волгоградского филиала РАНХиГС Серия: политология и социология, № 2, 2017, с.26 – 28

40. Нагорно-Карабахский конфликт и глобальная геополитика // «Россия и мир: национальная безопасность, вызовы и ответы». XXI Вавиловские чтения: материалы постоянно действующей международной междисциплинарной научной конференции: в 2 ч./под общ.ред. проф. В.П. Шалаева. – Йошкар-Ола: Поволжский государственный технологический университет, 7 - 8 декабря 2017 года

41. Этнополитическая составляющая демократической транзитности в постсоветских государствах// Hileya: Scientific Bulletin. – Kyiv : «Publishing house «Hileya», 2019. – Volume 142 (№ 3). Part 3. Political Sciences. – 7-10 p.

42. Threats to Ethnopolitical Security in the Central Caucasus.// Revista Conrado, Volume 17 | Number 78 | January - February | 2021, 331-335.

Dissertasiyanın müdafiəsi 14 yanvar 2022-ci il tarixində saat 14⁰⁰ -da Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyasının nəzdində fəaliyyət göstərən BED 2.30/1 Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: AZ 1001, Bakı, Lermontov küç. 74

Dissertasiya ilə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyasının kitabxanasında tanış olmaq olar.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyasının rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 13 dekabr 2021-ci il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 10.12.21.

Kağızın formatı: A5

Həcm: 75710

Tiraj: 120